

“Азгык жана мурас” түрмөгү

Тынчтыкбек Чоротегин

ТАЛАСТАГЫ АТЛАХ САЛГЫЛАШУУСУ

хрестоматиялык баян

Бишкек - 2022

**“Тарых жана мурас”
түрмөгү**

Талас мамлекеттик университети

Ж.Баласагын атындагы КУУ

«Мурас» фонду

«Кыргыз Тарых Коому» ЭКБсы

Т.К. Чоротегин

ТАЛАСТАГЫ АТЛАХ

САЛГЫЛАШУУСУ

*Кыскача булак таануучулук
жана хрестоматиялык баян*

Бишкек – 2022

УДК 94(100-87)
ББК 63.3 (5Кир)
Ч 15

Редколлегия:

А.К.Койчиев (төрага), Ж.Абдиева, Т.А.Абдырахманов, Б.Аманбаева, С.А.Арстанов, А.Асанканов, М.Байгонушева, Г.Жумакунова, С.Жумалиев, М.М.Жусупова, О.Э.Капалбаев, О.К.Каратаев, М.Ч.Кожобеков, Э.К.Кулова, А.Кушубеков, Ю.А.Лысенко, К.С.Молдокасымов, Ж.О.Өмүрова, Я.В.Пилипчук, Фахри Солак, К.Т.Сыдыков, Т.Сырдыбаев, К.Ш.Табалдыев, Ж.Турсун, А.Ш.Упенев, Т.К.Чоротегин, Г.Эсеналиева.

Чоротегин Т.К.

Ч 15 Таластагы Атлах салгылашуусу: Кыскача булак таануучулук жана хрестоматиялык баян / Жооптуу ред. М.М.Жусупова. – Б.: Maxprint, 2022. – 136 бет, сүрөт, карта. – Талас мамлекеттик университети. – Ж.Баласагын атындагы КУУ. – «Мурас» фонду. – «Кыргыз Тарых Коому» ЭКБсы. – “Тарых жана мурас” түрмөгү.

ISBN 978-9967-07-147-6

Талас өрөөнүндөгү Атлах шаарына жакын жердеги евразиялык ири чөлкөмдөрдүн тарыхында олуттуу орунга ээ болгон 751-жылкы ири салгылашуунун тарыхый ролун, ошол доордогу жана андан кийинки кезендердеги тарыхый, маданий жана этностук-саясий жүрүмдөрдү чагылдырган эл аралык илимий жыйын 2021-ж. 10-сентябрда ТалМУда өткөрүлгөн. Анын сунуштарынын бири – булак таануучулук жана хрестоматиялык топтом жарыялоо болчу.

Бул колдонмо китеп ошол сунуштардын негизинде жаралды. Ал тарыхчыларга, чыгыш таануучуларга, түркологдорго, кыргыз таануучуларга, ушул жана башка гуманитардык багыттардагы студенттерге жана магистранттарга, ошондой эле Ички жана Борбордук Азиянын, Чоң Алтайдын (анын ичинде Энесайдын) этностук-саясий тарыхына кызыккан жалпы окурмандарга арналат.

УДК 94(100-87)
ББК 63.3 (5Кир)

ISBN 978-9967-07-147-6

©Тынчтыкбек Чоротегин, 2022

Сүрөт. Атлах салгылашуусунун 1270 жылдыгына арналып, ТалМУда өткөрүлгөн эл аралык илимий жыйындын энтамгасы. Автору – Майрамкул Асаналиев. 10.9.2021.

АТЛАХ САЛГЫЛАШУУСУНУН ТАРЫХЫЙ ОРДУ ЖААТЫНДА

Карта. 751-жылдагы Атлах салгылашуусу өткөн доордогу
Борбордук жана Ички Азия. Т.Ч.

Алгы сөз

Учурда боордош өлкөлөр – Кыргызстан менен Казакстандын аймактарына кирген кеңирсиген Талас өрөөнү байыркы доорлордон бери эле Борбордук Азиядагы көчмөн жана отурукташкан калктардын бир катар цивилизация очокторун өз ара байланыштырган көпүрө кызматын аткарган өрөөн болгон.

Бул өрөөн, маселен, байыркы хун доорунда Улуу жибек жолунун бир бутагы жайгашкан маанилүү эл аралык соода түйүндөрүнүн чордону болгон.

Борбордук Азия менен Чыгыш Азиянын мамлекеттери дал ушул өрөөн үчүн саясий күрөш жана салгылашуу жүргүзгөн алгачкы учур б.з.ч. I кылымда орун алган.

Талас өрөөнү кыргыз элинин тарыхый эстутумуна даңазалуу баатырдык эпос болгон “Манас” эпосу аркылуу да катталган. Бул эпостун бардык варианттарында Талас өрөөнү кыргыздардын байыртадан берки тарыхый Атажуртунун мамлекет башчынын ордосу жайгашкан өзгөчө ыйык бөлүгү катары ырааттуу сыпатталат.

Албетте, Талас өрөөнү алмустактан бери эле көп этностуу маданий жана цивилизациялык тарыхка эгедер. Демек, анын тарыхын калыс изилдөө жана үйрөнүү

чыгыш таануучулардын, түркологдордун, кыргыз таануучулардын, археологдордун, этнографтардын, нумизматтардын, булак таануучулардын, тилчилердин, фольклор таануучулардын, ономасттардын, географтардын жана башка адистердин орток милдетине кирет.

2021-жылы жайында Талас өрөөнүндөгү айтылуу Атлах салгылашуусунан бери 1270 жылдын жүзү болду. Бул окуяга байланыштуу Талас мамлекеттик университетинин (ТалМУ) окумуштуулар жамааты жана аталган университеттин жергиликтүү жана эл аралык өнөктөштөрү 2021-жылы 10-сентябрда "Талас салгылашуусу жана анын тарыхый мааниси" аттуу эл аралык илимий-тажрыйбалык жыйынды татыктуу уюштуруп, бир катар илимий жаңылыктарды окумуштуулар чөйрөсүнө тааныштыруу үчүн баарлашуу пайдубалын жаратышты.

Бул илимий жыйындын бир катар орчун макалалары Түркиядагы өнөктөштөр тарабынан каржыланып, өзүнчө китеп болуп жарык көрдү. Андагы макалаларда Атлах салгылашуусунун эл аралык деңгээлдеги мааниси тууралуу тарыхый даректерге негизденүү менен ар кыл өңүттөрдө сөз жүрөт.[31]

Арийне, тарыхка бир беткей карагысы келген айрым замандаштар 751-жылдагы Атлах салгылашуусунун тарыхы Кыргызстанга гана же Казакстанга гана таандык же ушул эки гана өлкөнүн тарыхына тиешелүү деп санашып, терең жаңылышууда.

Бул салгылашуу болгон кан майдан орто кылымдардын эрте мезгилиндеги Түргөш каганатына

таандык Атлах шаарына жакын жерде болгон. Улуу жибек жолунун таманында жайгашкан Атлах шаары тегерете дубал менен курчалган, мечит, базарлары бар бак-шактуу шаар болгондугу орто кылымдардагы чыгыш жазма булактарынын маалыматтарынан улам айгинеленет.

Талас дарыясынын жанындагы көөнө Атлах шаарынын калдыгы, заманбап кыргыз жана казак археологдорунун тастыктоосуна караганда, азыркы кыргыз-казак чек ара тилкесине жакын кыргызстандык аймактагы Жоон-Төбө шаар чалдыбары болуп саналат.

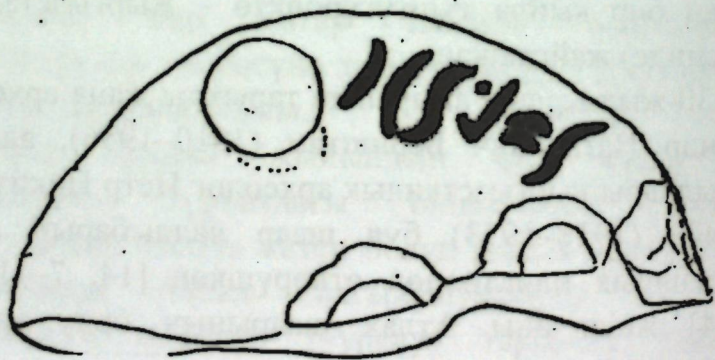
Бул шаар чалдыбары азыркы Кыргызстандын Талас облусунун Манас районуна караштуу Кеңеш айылынын аймагында (Кыргызстан менен Казакстандын чек арасынан бир кыйла түштүгүрөөктө – Кыргызстандын ичкерисинде) жайгашкан.

1930-жылдардын акырында тарыхчы жана археолог Александр Натанович Бернштам (1910–1956), ал эми 1950-жылдары кыргызстандык археолог Петр Никитович Кожемяко (1918–1973) бул шаар чалдыбарын алгач археологиялык иликтөөдөн өткөрүшкөн [14, 7–11; 15, 145–224] жана аны Атлах шаарынын орду катары жоромол кылышкан.

1950-жылдардагы картада жана илимпоздор тарабынан ошол кездерде жарыяланган чиймелерде бул илгерки шаар чалдыбарынын 3 чакырымдай сыртынан курчаган коргонунун дубалдары байкалган. Төрт тараптан коруган дубал урандылары болжол менен 290x230 метрди түзгөн. Бирок бул жай атайын корукка айлана элек кезде кыштактын айыл чарбасындагы

кийинки дың бузуу иш-аракеттери шаар чалдыбарын сактоого өлчөөсүз зор кесепетин тийгизген. Сыртка кыйла чыгып турган дубалдардын айрым урандылары айыл чарба иштеринин кесепетинен уратылып, дээрлик түзөлүп калган.

1987-жылы бул шаар чалдыбарынан *битик* (руна сымал) алфавитинде бир сөз жазылган таш жаргылчактын келкиси табылган. Аны илим чөйрөсүнө шардана кылган чыгаан казак археологу, академик Карл Молдахметович Байпаков (1940–2018) бул *битик* жазма эстелигинин эстампжын орусиялык түрколог, битик таануучу Сергей Григорьевич Кляшторныйга (1928–2014) жиберген.

Профессор С.Г.Кляшторный бул жаргылчак таш сыныгындагы (петроглифтик) жазууну “Атлах” (*Atlay*) – “кечмелик”, б.а. Талас дарыясынан өйүз-бүйүзгө жеңил “аттап өтчү, оңтойлуу кечмелик” деп чечмелеп окуган. [12, 289–290].

Айтмакчы, кыргызстандык тарыхчы жана нумизмат Александр Михайлович Камышев (1953-жылы туулган)

адилет белгилегендей, С.Г.Кляшторный Атлах шаарынын орду – Жоон-Төбө шаар чалдыбарын орто кылымдардагы «Тараз шаарынын чалдыбарынан батышыраакта 15 чакырымдай алыстыкта жайгашкан» («Этот осколок был обнаружен на городище Джувантобе, (транскрипция С.Г.Кляшторного) расположенного в 15 км к западу от городища древнего Тараза, на берегу р. Талас») деп техникалык ката кетирип жазып алган экен. Чын-чынында, «батышыраакта» эмес, «түштүгүрөөктө» (“южнее”) деп жазышы керек болчу.

Анын байкоостон кеткен мүчүлүштүгүнүн айынан бул жаңылыштык башка да илимий адабиятка механикалык түрдө көчүрүлүп келет. Дал ушул калпыстыктын айынан Жоон-Төбө шаар чалдыбарын азыркы Тараз шаарынын батышынан (бүгүнкү Казакстандын аймагынан) издеп жүргөндөр бар, деп А.М.Камышев өз сын пикирин 2022-жылы жарык көргөн интернеттеги макаласы аркылуу ортого салды. [32; 33]

С.Г.Кляшторный «батышыраакта» деп жазып алганы менен, «түштүгүрөөктө» деп түшүнгөнүнө бир далил – Жоон-Төбө шаар чалдыбарынын ордун тактоо (локализация) жаатында ал өзү А.Н.Бернштам менен П.Н.Кожемяконун маалыматтарына таянгандыгы болуп саналат. Өз макаласында С.Г.Кляшторный даана эле жазган:

“1930-жылдардын аягында Жоон-Төбө шаар чалдыбарын А.Н. Бернштам изилдеген жана ал аны орто кылымдардын эрте мезгилиндеги Атлах шаарынын орду деп белгилеген”. («В конце 1930-х годов Джувантобе было обследовано А.Н. Бернштамом, который и

отожествлял это городище с раннесредневековым городом Атлах»).

Азыркы тапта бул жазма эстелик Казакстандын Борбордук мамлекеттик музейинде (№20488) сакталып келет. А.С.Аманжолов андагы текстти «аб албаг» – «аң уулоо» деп которгон өз вариантын да сунуштады. [33] Биздин пикирибизде, С.Г.Кляшторныйдын сунушу алгылыктуураак, анткени жаргылчак ташка аңчылык жаатында жазуунун көп деле кажети жок, ал эми суу кечмеликти да туюнткан топонимди таш жаргылчакка жазуу ыктымалга алда канча жакын.

Талас өрөөнүндөгү постсоветтик Кыргызстандын чегинде калган, б.а. Манас районундагы Кеңеш айылына караштуу жердеги Жоон-Төбө шаар чалдыбары орто кылымдардын эрте мезгилиндеги Атлах шаарына туура келээрин казак археологу, академик К.М.Байпаков да өзүнүн кийинки ири эмгегинде тастыктаган [2, 341].

Тарыхчы окумуштуулар даана белгилешкендей, Атлах салгылашуусунун тарыхы маселеси — бул чакан жер тилкесинин жана Кыргызстан менен Казакстандын алкагынан алда канча кеңири мейкиндикти камтыган евразиялык тарыхтын орчун маселеси болуп саналат.

Анткени бул салгылашуу бүтүндөй Ыраакы Чыгыш, Борбордук Азия жана Жакынкы Чыгыш тарыхын тепчип өткөн бурулуш окуялардын бири болгон.

451-жылы жайында болгон Каталаун талаасындагы салгылашуу Атилланын (Аттила) жетегиндеги европалык гундардын жана күнү бүтүп бараткан Рим империясынын гана тарыхына эмес, жалпы Батыш жана Борбордук Европанын көп этностуу тарыхына да зор из

калтырган. 1789-жылдагы Улуу Француз ыңкылабынын таасири Францияга гана эмес, жалпы Евразияга тийген.

Бул окуялардын сыңарындай, 751-жылдагы Атлах салгылашуусунун натыйжасы VIII кылымдын ортосундагы Улуу Жибек жолу аркылуу бири-бирине тутумдашкан Жакынкы Чыгыш, Ортоңку Чыгыш, Борбордук жана Ички Азия, Чыгыш Азия сыяктуу ири чөлкөмдөргө жана алардагы цивилизация очокторунун өз ара карым-катнашына олуттуу таасир тийгизди.

Негизги булактар тууралуу

Атлах салгылашуусу болуп өткөн доор тууралуу жалпы маалыматтар чыгыш жазма булактарында камтылган.

Алардын ичинен арап жазмасындагы булактарга келсек, Омеййвий халифатынын жана Аббасийлер халифатынын Борбордук Азиянын батыш аймактарына жана анын ичинде Мавераннахрга (Аму-Дарыя менен Сыр-Дарыянын оазистик алабына) сүңгүүсү тууралуу бир катар орчун маалыматтар айтылуу тарыхчы Табаринин эмгегинде кыйла камтылган.

Абу Жафар Мухаммед ибн Жарир Табари (арапча артикли менен «ат-Табари»; 838- же 839-жылы туулган – 923-жылы өлгөн) – орто кылымдардагы көрүнүктүү мусулман жылнаамачысы, адабиятчы жана диниятчы болгон. Ал тарыхый Табаристан дубанында (азыркы Иран) туулган. Анын арап тилинде жазылган “*Тарых ар-русул ва-л-мулук*” (“Пайгамбарлардын жана падышалардын тарыхы”) деген эмгегинде Адам ата “пайда болгондон” б.з. 915-жылга чейинки окуялар

камтылган. Бул эмгекте VII–X кылымдардагы Борбордук Азиянын чордону менен батышындагы бир катар окуялардын жылдары так көрсөтүлгөн [20].

Албетте, Аббасийлердин жалпы халифаттын бийлик тизгинин Омейвийлерден тартып алаар жылдарындагы Хорасан менен Мавераннахрдагы мусулман колбашчысы Абу Муслимдин жана анын карамагындагы колбашчылардын жортуулдары тууралуу Табаринин маалыматтары тарыхый кырдаалды баалоо үчүн өзгөчө маанилүү, бирок бул тарыхчы (же анын бизге жеткен эмгектеринин бөлүктөрү) 751-жылдагы Атлах салгылашуусу тууралуу эч маалымат берген эмес.

Атлах салгылашуусунун орду (Тараз жана Атлах) тууралуу алгачкы маалымат берген мусулман автору – ал-Мутаххар Макдиси. Ал 966-жылы “*Китаб бад’ ал-халк ва-т-та’рих*” (“Жаралыш башаты жана тарых тууралуу китеп”) деген эмгекти Систан (Сейистан) жергесинде арап тилинде жазган [7, 9–12; 8, 50–51].

Тарыхый Систан жергеси азыркы тапта түштүк-чыгыш Иран менен түштүк-батыш Ооганстанды тепчийт. Демек, бул аймак Борбордук Азиядагы кабарларды алуу үчүн Аббасийлер халифатынын батыш чөлкөмдөрүнө салыштырмалуу кыйла жакын. Автордун өмүрү тууралуу так маалыматтар жокко эсе. Анын эмгегин жаңылыштыктан Абу Зайд ал-Балхи деген X кылымдагы башка бир хорасандык географ илимпозго таандык деп жазып алышкан учур болгон.

Мусулман булактарынын ичинен Атлах салгылашуусу тууралуу айкын маалымат берген дагы бир эмгек – XIII кылымда жазылган “*ал-Камил фи-т-*

та’рих” (“Тарых жаатында кемелине келтирилген китеп”) деген дүйнө тарыхы болуп саналат. Аны адабий аты “Ибн ал-Асир” катары таанымал болгон тарыхчы Изз ад-Дин Абул-Хасан Али ибн Мухаммад ал-Жазир (1160 – 1233-34) арап тилинде жазган.

Бул эмгекти XIX кылымда К. Торнберг өзүнүн көрсөткүчтөрү менен кошо 14 том кылып жарыялаган [28]. Ал эми 1884-ж. Каирде бул чыгарма 12 том, 1931–1940-ж. 9-том болуп чыгарылган [10]. Айрым бир үзүндүлөрү орусчага которулуп басылган.

Ибн ал-Асир жазган көп томдук эмгекте Теңир-Тоодогу түрк элдеринин саясий тарыхына байланыштуу көп маалыматтар топтолгон. Мында Борбордук Азиянын батышындагы арап басып алуулары, 751-ж. Талас суусунун боюнда Атлах шаарынын жанында кытайдын Тан сулалесинин аскерине каршы арап, түргөш ж. б. калктардын салгылашы, Саманийлер жана Караханийлер сулалесинин тарыхы, ж. б. маалыматтар чагылдырылган. Бул тарыхчынын мурасы моңгол жапырагына чейинки арап-мусулман тарых жазуу илиминин эң чоң жетишкендиктеринен болуп саналат. [18, 52-76; 19, 358-409; 21].

Ал эми кытай булактарына келсек, Атлах салгылашуусуна жана жалпы эле Тан сулалеси доорундагы Кытайдын Борбордук Азия өлкөлөрү менен VIII кылымдын ортосунлагы алакаларына байланыштуу жазма булактардын ичинен үчөө өзгөчө сөз кылууга арзыйт.

Алардын биринчиси – “Таң китеби” («Таңшу») же “Көөнө Таң-нааме”; “Эски Тан тарыхы” (“*Цзю Таңшу*”)

эмгеги – б.з. 618-жылдан 907-жылга чейинки доордо Кытайды бийлеп турган Тан сулалесинин расмий таанылган тарыхый жылнаамасы болуп саналат. Бул көп томдуу эмгек 941–945-жылдары Кечки Цзин сулалесинин императору Гао-цзунун буйругуна ылайык улуттук тарыхты жазуу боюнча башкы министр Лү Сүй (Лю Сюй) жетектеген тарыхчылар тобу тарабынан жазылган. Анда буга чейин жазылган жана кийин жоголуп кеткен далай тарыхты жалпылаган эмгектер жана өмүр баяндар пайдаланылган [22, 193–199].

Андан кийинки баалуу топтом – бул «Жаңы Таң китеби», «Жаңы Таң-нааме» («Син Таңшу») эмгеги болуп саналат. Кытайдын Тан сулалесинин тарыхы чагылдырылган жаңы муундагы расмий тарых китеби болуп саналган бул жамааттык автордук эмгекти Сун сулалеси маалында айтылуу мамлекеттик ишмер, ойчул, акын жана тарыхчы Оуян Сү (Оуян Сю; 1007–1072) жетектеген илимпоздор тобу даярдаган. Ал 10 томдон жана 225 бөлүмдөн турат. Эмгекте “Эски Тан тарыхы” топтомунда камтылбаган бир катар оригиналдуу маалыматтар да бар. [22, 203–290].

Тан доорунун тарыхына жана эл аралык байланыштарына сереп салуу үчүн “Башкаруу күзгүсү катары кайра баяндалган тарыхый окуялар” (“Цзы чжи тун цзян”) деген кытайча эмгек да өтө баалуу. Анын аталышын “Башкарууга жардам берүүчү Күзгү”, «Эл башкаруу өрнөктөрү» деп да которуп келишет. Айтылуу тарыхчы, ойчул, мамлекеттик ишмер Сыма Гуан (1019–1086) жетектеген топтун курамына Лю Шу, Лю Банг, Фанг Цзюй сыяктуу тарыхчылар да кирген. Бул

көлөмдүү эмгек б.з.ч. 403-жылдан б.з. 960-жылга чейинки доорлордогу Кытайдын жана анын тарыхый коңшуларынын тарыхына байланыштуу мол маалыматты камтыйт.

Бул кытай булактарынын айрым маанилүү үзүндүлөрү кыргыз тилине которулуп, Үрүмчүдө жарык көргөн [22]. (Ханзу ономастикалык маалыматтары менен эмгек аталыштарын кыргыз тилинде чагылдыруу жаатында кытайлык кыргыз илимпоздорунун айтымдарды оригиналга жакын транскрипциялаган өзгөчө усулу бар, ушул алгылыктуу, бизге өрнөк болчу усулду да бул китепте чагылдырдык).

Атлах салгылашуусу тууралуу жазма булактык маалыматтар

751-жылдын июл айындагы Талас суусунун өрөөнүндө жайгашкан Атлах жергесиндеги ири салгылашуу тууралуу маалыматтардан айрым үзүндүлөрдү мисал кыла кетели.

Мусулман авторлорунун бири ал-Мутаххар Макдиси жазган “*Китаб бад’ ал-халк ва-т-та’рих*” (“Жаралыш башаты жана тарых тууралуу китеп”) чыгармасында мындай делет:

«...Ал (б.а. Аббасийлерди Хорасан жана Мавераннахр аймактарында колдоп чыккан колбашчы Абу Муслим) Зийад ибн Салихти (жортуулга) аттандырды. Ал Мавераннахрдын дубандарын каратып алган соң, Тараз менен Атлахка жетип келди. Кытайдын калайыгы дүрбөлөңгө түштү да, алардан 100 000

(кишиден) ашууну жетип келди. Са'ид ибн Хумайд Тараз шаарында бекинип жатып алды. Абу Муслим Самарканддагы өргүү жайында турган бойдон, (дубандардын) башкаруучуларынан көмөк көрсөтүүнү талап кылды жана Са'ид ибн Хумайдга ыйык казатчыларды жөнөттү. Ал (колбашчы Са'ид ибн Хумайд) беркилер (кытайлар) менен бир нече ирет салгылашты, алардын 45 000 (жоокерин) кырып, 25 000ин туткунга алды, калган-катканы качып жөнөштү да, мусулмандар алардын өргүү жайын ээлеп калышты...» [Караңыз: 7, 76–80; 8, 50–51].

Бул жерде аты эскерилген колбашчы Абу Муслим Абду-р-Рахман ибн Муслим ал-Хурасани же Бехзадан Пур Вандад Хормозд (718–19- же 723–24-жылдардын биринде туулган, 755-жылы өлтүрүлгөн) – теги ирандык же башка этностон экендиги жоромол кылынган арап аскерлеринин колбашчысы. Ал Омеййвийлер сулалесин кулатууга жана Мавераннахрдын кыйла бөлүгүнө араптардын мусулмандык бийлигинин таасирин арттырууга зор салым кошкон хорасандык колбашчы болгон [Караңыз: 30, 341–344].

Ал эми тарыхчы Ибн ал-Асирдин калемине таандык “*ал-Камил фи-т-та'рих*” (“Тарых жаатында кемелине келтирилген китеп”) деген китепте Атлах салгылашуусу мындайча баяндалат:

“...Ошол эле жылы (б.а. 133-хиджра жылы /750—751-жж.) Фергананын ихшиди менен Шаштын (Ташкенттин) өкүмдарынын ортосунда кастык пайда болду. Ихшид Кытайдын (ас-Сын) падышасына көмөк издеп кайрылды, ошондо ал беркиге 100 000 жоокер берди. Алар Шаштын

падышасын камалоого алышты эле, ал болсо Кытай падышасынын пайдасына багынып берди. Бул кабар Абу Муслимге чейин келип жетти. Ал (Абу Муслим) болсо аларга (кытайларга) каршы согушка Зийад ибн Салихти жөнөттү. Алар (жоолашкан тараптар) Тараз дарыясынын өрөөнүндө беттешишти. Мусулмандар беркилерди жеңип, алардын 50 000дейин өлтүрүп, 20 000дейин туткунга алышты, калгандары болсо Кытайга качышты. Бул окуя 133-хиджра жылы зу-л-хиджа айында (б.а. 751-жылы июлда) орун алды”. [7, 88; 9, 22; 21, 281; 28, 344].

Аты бул жерде эскерилген Зийад ибн Салих ал-Хуза'и (ي عاز خلا; туулган жылы белгисиз – 752/3-ж.) – айтылуу арап колбашчысы. Ал Аббасийлер халифатынын негизделишине тилектеш болгон хорасандык колбашчысы Абу Муслимдин карамагында болгон. Ага Абу Муслим 747–748-жылдары “*накиб*” (арабча “тергеген, текшерүүчү” дегенди билдирет) мансабын берген [25, 522].

750-жылы Аббасийлер жеңишке жеткенден кийин, Зийад ибн Салих Бухара жана Согду аймактарынын акими болуп дайындалган, Бухарадагы аскердик козголоңду басууга катышкан. Андан кийин Зийад ибн Салих өзүн жетектеген Абу Муслимдин буйругуна ылайык корей колбашчысы Гао Сянчжи жетектеген кубаттуу кытай аскерине каршы урушка жөнөтүлгөн. Салгылашууда жеңген менен, кийинки жылы (135-хиджра жылы / 752-3-жылы) ал Согду аймагында Абу Муслимге каршы майнапсыз козголоң чыгарган жана кармалып, өлтүрүлгөн.

Ал эми Тан сулалесинин тарыхын чагылдырган кытайча жылнаамадагы теги корей болгон колбашчы Гао Сянчжинин (корейче: *Ко Сонжи*) өмүр баяны тууралуу маалыматта Фергананын чакан бектигинин өкүмдары аны Ши (Ташкент) өлкөсүнүн падышасына каршы жардамга чакыргандыгы жана Гао Сянчжи Ташкенттин өкүмдарын өлүм жазасына тарткандыгы, ал эми Ташкенттин маркум падышасынын уулу аскердик жардам алуу үчүн араптарга кайрылгандыгы айтылат. Кытайдын жана ага ылым санагандардын 30 миң жоокерден турган кошуунун жетектеп, колбашчы Гао Сянчжи араптарга каршы жүрүш баштайт. Анын аскери 700 ли (болжол менен 220 чакырымдай) аралыкты басып өтүп, араптар менен Тараздын жанында салгылашууга барат.

Тирешүүнүн бшинчи күнүндө кытайларга каршы карлуктар көтөрүлүш чыгарышып, натыйжада кытай аскери эки тараптан урулган соккуга дуушарланат. Кытай аскери оор жоготууга кириптер болуп, акыры Беши тоосун көздөй качууга мажбур болот. Колбашчы Гао Сянчжи өзү капчыгайда качып бараткандардын арасынан сакчыларынын көмөгү менен эптеп жол таап, андан ары чегинет [26, 142; 5, 132; 29, 17].

Биз Гао Сянчжинин андан аркы тагдырына кеңири токтолуп отурбайбыз. Ал Тан сулалесинин императоруна каршы Ан Лушан 755-жылы чыгарган козголоңго каршы чечкиндүү турбастан, мажирөөлүк кылды деген айыпка жыгылган. Колбашчы Гао Сянчжи 756-жылы 24-январда императордун буйругуна ылайык башы алдырылып өлтүрүлгөнү маалым.

Тек гана баса белгилээрибиз, Атлах салгылашуусу 751-жылы орун алгандыгы тууралуу арап-мусулман жана кытай булактары бири-биринен көз каранды эмес түрдө маалымат беришет.

Ал эми түрк калктарынын VIII кылымдагы руна сымал жазма эстеликтеринен дал ушул салгылашуу тууралуу азырынча маалымат табыла элек. Бирок бул салгылашуунун ирегесинде, 746-жылы (Ит жылы) карлуктардын тобу Түргөш кагандыгынын аймагына («Он ок элинин» өлкөсүнө) журт которгондугу тууралуу маалымат Уйгур кагандыгынын каганы Элетмиш Билге каганга арналган руна сымал жазма эстеликте баяндалган [13, 94–95].

Алтай аркылуу Жети-Сууга журт которгон карлуктардын дал ушул тобу 5 жылдан кийин Атлах салгылашуусунун кандай натыйжа менен аякташында чечкиндүү ролду ойногон.

Атлах салгылашуусу тууралуу ар кыл баалар

751-жылдагы бул ири салгылашууну цивилизация очокторунун дин жаатында айыгышкан кагылышуусу катары өтө көбүртүп-жабыртып баалагандар да бар.

Айрым авторлор болсо Атлах (Талас) салгылашуусунан кийин ислам дини Борбордук Азиянын бардык аймактарында абсолюттук үстөмдүк кылган динге айланган, деп жоромол кылып келишет. 751-жылдагы дал ушул салгылашууну, маселен, ири

чөлкөмдүн исламдашуусунун чечүүчү (бурулуш) учуру катары баалаган авторлор четтен чыгат [4].

Бул сыяктуу ойлор азыркы тапта интернеттин коомдук тармактарында улам тираждалып көбөйүп кетти [1]:

ТалМУдагы илимий шерине маалында да (10.9.2021) айрым чыгып сүйлөгөндөр тарабынан дин жаатында ушул сыяктуу ойлор айтылды.

Бирок, биздин ишенимбизде, Теңир-Тоо (Тянь-Шань) тоолорундагы көп этностордон куралган түрктөрдүн көпчүлүгү Х кылымда, – Карахандар кагандыгы мезгилинде гана [23, 28–44.], – ислам динине өткөндүгүн жогорудагы жоромолду туткандар көңүлдөн чыгарып коюп жатышат.

Карахандар каганаты, ага чейинки чөлкөмдөгү Батыш Түрк, Түргөш жана Карлук каганаттарындагыдай эле, көп этностуу жана көп диндүү болгон. X–XII кылымдарда да Карахандар каганатынын калкынын арасында теңирчи, бутпарас, христиан, манихей жана башка диний топтордун өкүлдөрү арбын байырлаган.

Талас, Ысык-Көл, Кочкор сыяктуу жана башка аймактарда табылган руна сымал түрк жазма эстеликтери, согду жазма эстеликтери, кытай тыйындары, бутпарастык ыбадатканалардын калдыктары жана башка артефакттар 751-жылдан кийин деле Талас, Чүй, Иле, Ысык-Көл, Нарын аймактарында исламга чейин эле жашап келген ар кыл этностук жамааттар жана диний топтор өз тиричилигин улантышкандыгын айгинелейт.

Арап мусулман географтары да X кылымдын башына чейинки доордо Фергананын чыгышындагы

тоолуу аймактарды (Алай, Теңир-Тоо) ислам дүйнөсү менен жоолашкандардын чөлкөмү катары мүнөздөшкөнү белгилүү. Маселен, X кылымдагы арап географы Ибн Хаукал Тараз шаарынын мусулмандар менен көчмөн түрктөрдүн өз ара соода борбору катары ролун белгилейт да, Тараздын чет жакасындагы сепилдерден ары эч бир мусулман өтө албайт, анткени андан ары кезчүлөр карлуктардын “чатырларына” (көчүп-конгон журттарына) туш келет, деп эскертет [8, 49; 23].

Бул салгылашуудан кийин деле цивилизациялык очоктордун өз ара карым-катнашы улантыла берген. Орто кылымдардагы жазма булактар 751-жылдагы Атлах салгылашуусу ошол кездеги кытайлык Чыгыш менен мусулмандык Батыштын ортосундагы цивилизациялар аралык мамилелерди андан ары чындоо жүзөгө ашырылган окуялардын биринен да болгонун далилдешет. Мисалы, дал ушул салгылашуудан кийин кытайдын кагаз өндүрүү иши Самарканд аркылуу Батышка жайылтылган, деген баалуу маалымат бар. Демек, бул салгылашуу дагы элдердин өз ара технологиялык кызматташтыгына эч кандай бөгөт болбостон, тескерисинче, кыйла түрткү жараткан.

Ал эми Сара Фут жана Чейз Робинсон болсо Атлах салгылашуусунун эң айырмалуу өзгөчөлүгү – бул Кытайдын Борбордук Азияга андан ары сүңгүү мүдөөсүндөгү баскынчыл аракеттеринин токтотулуп салынгандыгы болду, деп санашат [27, 3].

Албетте, Кытайдын Борбордук Азиянын Чыгыш Түркстан аймагынан да батышыраак тарабына сүңгүүсүнүн токтотулушу – бул чылкый диний маселе

эмес. Анткени, арап баскынчыларынан айырмаланып, Тан сулалесинин баскынчылары дин таркатуу менен алектенишкен эмес болчу. Алар тек гана улам жаңы аймакка экономикалык жана саясий көзөмөл орнотууну, бери дегенде, сөз жүзүндө, б.а. жергиликтүү төбөлдөргө белек-бечкек берүү аркылуу кыйыр көзөмөл киргизүүнү көксөшкөн.

Ал эми ички азиялык түрктөр (уйгурлар жана башка чыгыш түрк топтору) Тан сулалесиндеги ички кутумдарга жана тополоңдорго жигердүү аралашуу аркылуу бул сулалени ого бетер алсыраткан кырдаал жаралгандыгын Атлах салгылашуусунун тарыхый ордун аныктоо маалында назарда тутуу зарыл.

Борбордук Азиянын чыгышындагы кийинки окуялар айгинелегендей, калкынын басымдуу бөлүгү ислам динин тутпаган мамлекет болгон жана ордо шаары Чүй боорунда (азыркы Токмоктун жанындагы Ак-Бешим шаар чалдыбарынын ордунда болгон Суйаб шаарында жайгашкан) Түргөш кагандыгы 766-жылы карлуктарга биротоло баш ийип, саясий картада Карлук жабгулугу пайда болду. Бийлиги күчөгөндө карлук жабгусу деле “каган” титулун алып калды.

Көчмөн түргөштөрдүн жана карлуктардын көпчүлүгү Теңирге табынса, Чүй өрөөнүнүн шарларындагылар бутпарас (буддизм) жана несториан (христиан дининин бутагы) диндерине да сыйынышкан. Улуу жибек жолунун негизги шаарларында жашап калган соодагерлер менен дин таратуучулардын айрымдары зороастризмге да сыйынганын белгилөө абзел.

Түрк тилдүү этностордун бир катары теңирчилик менен шаманизмдин ар кыл багыттарын сактап кала беришкен. Теңирчилик да ийкемдүү келип, дүйнөлүк башка диндердин элементтерин өзүнө сиңире берген.

Тараз (Талас, азыркы Казакстандагы Тараз шаары. — Т.Ч.) сыяктуу шаарларда акырындап жамы мечиттер (б.а. жума намазга калайык чогула турган ири мечиттер) да курула баштаган менен, 960-жылга — Карахандар каганаты ислам динин расмий дин катары жарыялаганга — чейин Жети-Сууда, Түндүк Кыргызстанда ислам дини үстөмдүк кыла алган эмес жана теңирчиликке сыйынган жергиликтүү түрк тилдүү калктар менен кошо зороастризм, манихеизм, бутпарас, христиан диндерин тутунган ар кыл башка этностук топтор да байырлашкан. Бул сырттан келген диндерди айрым түрктөр да кабыл ала баштагандыгы белгилүү. [21].

Демек, 751-жылдын июлундагы Атлах салгылашуусунун натыйжасында Борбордук Азиянын басымдуу бөлүгүнүн калайыгынын саясий багыты Аббасийлер халифатын колдоо нугуна бурулган [Караңыз: 5, С. 132—136; 6, 154; 11, 61; 21, 281; 24, 35].

Бул саясий багытты, бирок, нукура диний багыт менен чаташтырбоо абзел. Дини башка боло туруп, өз ара дипломатиялык жылуу карым-катнашты жүзөгө ашыруу тажрыйбасы — Улуу жибек жолунун таманындагы ар кыл өлкөлөрдүн дипломатиялык тарыхы үчүн кадыресе көрүнүш болгон.

(Маселен, VI к. экинчи жарымында, ислам дини пайда боло электе, Улуу Түрк каганатынын Батыш Түрк каганаты бутагын башкарган теңирчи Истеми каган

зороастрийлер өкүм сүргөн Иранга каршы христиандык Византия менен дипломатиялык ынтымак түзүүгө умтулган. Ал эми VIII к. алгачкы ондугунда Эне-Сайдагы Кыргыз каганатынын каганы Барсбек өз сыяктуу эле теңирчилерден болгон Экинчи Чыгыш Түрк каганатынын Ички Азиядагы орчун таасирин ойрон кылуу үчүн чыгышында Кытайдын Тан сулалеси, түштүгүндө Тибет жана түштүк батышта Түргөш каганаты менен дипломатиялык алакаларын чындагандыгы Экинчи Чыгыш Түрк каганатынын жана Кыргыз каганатынын битик (руна сымал) жазма эстеликтери аркылуу тастыкталган. Евразия тарыхында ушул сыяктуу башка да учурлар дурус катталган).

Анан калса, VIII к. ортосундагы теңирчи карлуктардын Алтай, Ыртыштан Жети-Сууну жана Чыгыш Теңир-Тоону көздөй агылган айрым урууларынын жолбашчылары Тан сулалеси менен өз ара карым-катнашын улантканы белгилүү.

Тан сулалесинин тарыхы чагылдырылган жылынаамаларда жана башка маалыматтарда 751-жылдын июлундагы салгылашуудан кийин деле карлуктар жана башка борбордук азиялык түрктөр өз элчилерин Тан сулалесинин ордо шаары Чанъанга жөнөтүп тургандыгы катталган.

Мисалы, карлуктардын үч уруусунун ынтымагынын өкүлдөрү жиберген элчилер 753-жылы 7-апрелде Чанъанга жөнөтүлгөн. Аларга алтын жиптүү кемер, сыйлуу чапандар, ишеним катын сактоо үчүн атайын курга такчу баштыкчалар белекке берилип, элчилер кайра өз ордосуна узатылган [16, 43; мында «Цэфу

юангуй» – «Чоң ташбака китебинин топтому: Энциклопедия» деген 1958-жылы Бээжинде жарык көргөн китептин 975-бабынын тийешелүү беттерине шилтеме жасалган].

Демек, 751-жылдагы уруш азыркы Борбордук Азиянын, – анын ичинде Кыргызстан менен Казакстандын, – аймагын Кытайдан биротоло үзүп салган деп бүтүм кылууга эч болбойт. Чөлкөмдүн Кытай менен дипломатиялык, соода, маданий карым-катнаштары улантыла берген.

VIII кылым үчүн чыгыш булактарында таасын тастыкталган дагы бир соода багыты – Борбордук Азиядан түндүккө (Энесай Кыргыз каганатына) карай кеткен [3, 33–34].

Бул факттар көп кылымдык тарыхы бар Улуу жибек жолунун ырааттуу өкүм сүрүшү, – убактылуу согуштарга жана чөлкөмдүк жаңжалдарга карабастан, – Евразиядагы ар кыл өлкөлөр жана элдер үчүн зарыл болгондугун айгинелейт.

Кытайдын ичкерки аймагындагы тили ханзуча (кытайча), дини ислам болгон этностун – дунган элинин акырындап калыптана башташы да VII–VIII кылымдардан тартып Улуу жибек жолу аркылуу Чыгыш Азияга келген ар башка этностордон куралган мусулман соодагерлердин бара-бара жергиликтүү кытайлыктар менен жуурулуусунан башталган.

Жалпылап айтканда, 751-жылдагы Атлах салгылашуусундагы кытайлардын аскерлеринин жеңилишин Борбордук Азиянын чыгыш аймактарында ислам

дининин салтанат курушунун башталышы катары кароого болбойт.

Бул окуя Улуу жибек жолун биротоло үзгүлтүккө учураткан бурулуш учур да болгон эмес. Анткени Улуу жибек жолу ал кезде эл аралык товар алмашууну негизинен кургактык аркылуу гана жүзөгө ашырган Чыгыш менен Батыштагы бардык өлкөлөрдүн жана элдердин соода кызыкчылыгын канааттандырган.

Ички жана Борбордук Азиядагы жана Чоң Алтайдагы жергиликтүү түрк каганаттары Кытай менен мусулмандык Батыштын ортосундагы өткөөл (буфердик) аймакты Улуу жибек жолунун маанилүү таманы катары сактоо жана көзөмөлдөө үчүн өз күрөшүн дипломатиялык, саясий жана, айрым кездерде, согуштук жолдор менен уланта берген.

Бул доордогу түрк элдеринин битик жазмасы (руна сымал алфавит түрүндөгү жазма маданияты) башка жазма маданият өкүлдөрүнө мезгилдеш өз жашоосун ырааттуу уланткан. Буга битик жазмасындагы эстеликтердин Эне-Сай, Алтай, Монголия, Чыгыш Теңир-Тоо, Ысык-Көл, Кочкор, Талас сыяктуу ж.б. аймактарда VII–X кылымдар аралыгында сакталып жеткендиги таасын далил.

Мунун өзү VIII кылымда (чыгыштан жана түштүк-чыгыштан бутпарас дининин, Ортоңку Чыгыштан зороастризмдин, несторийлик христиандык агымдын жана ислам диндеринин таасирлери таркап жаткан доордо) бир катар түрк калктары жана каганаттары байыртадан бери келе жаткан теңирчилик динин жана өз

улуттук жазмасын сактай алгандыгын таасын айгинелеп турат.

Корутундуласак, Борбордук жана ички Азиядагы, Эне-Сай менен Алтайдагы түрк каганаттарында, албетте, этностор аралык маданий карым-катнаш тереңдеген сайын, жергиликтүү шамандык, теңирчилик диний ишенимдерден тышкары зороастризмдик, манихейчилик, несторийлик (христиандык) жана бутпарастык (буддизм) диний агымдар жанаша өкүм сүрө берген жана акырындап ислам тууралуу маалымат да тынч жол менен таркала берген.

Атлахтагы 751-жылдагы салгылашуу эл аралык карым-катнашты жаңы деңгээлге чыгарган, бирок үзгүлтүккө учураткан эмес. Маселен, бул салгылашуудан кийин кагаз өндүрүү Тан сулалеси доорундагы Кытайдын гана монополиясында болуп калбастан, мусулмандан кылыч менен каратып алган Мавераннахр чөлкөмүнүн башкы шаарларынын бири – Самарканд шаарында да жолго коюлушу жана андан ары мусулман өлкөлөрү аркылуу бара-бара Батыш Европага таркалышы – бул дагы согуштун айрым кыйыр жагымдуу натыйжаларынын бирин – чөлкөмдөрдүн цивилизациялык очокторунун технологиялык, маданий жана илимий жетишкендиктеринин андан ары башка чөлкөмдөргө таркатылышынын өрнөктүү учурун таасын чагылдырат. [34]

Атлах салгылашуусунун алдыңкы доору, келип чыгышы, жүрүшү жана натыйжалары тууралуу чыгыш таануудагы болочоктогу илимий изилдөөлөр дагы эл аралык заманбап илимий кызматташтыкты талап кылган

орток илимий көйгөй болуп саналат. 2021-жылы 10-сентябрда Талас шаарында ТалМУ жана анын эл аралык жана жергиликтүү шериктери тарабынан байсалдуу уюштурулган "Талас салгылашуусу жана анын тарыхый мааниси" деп аталган эл аралык илимий-тажрыйбалык жыйында, ошондой эле, Капар Медетбеков атындагы Талас облустук музыкалык драма театрынын имаратында жана Манас районундагы көөнө Атлах шаарынын орду болгон Жоон-Төбө шаар чалдыбарынын аймагында өткөрүлгөн маданий чараларда да 751-жылдагы Атлах салгылашуусунун тарыхын болочокто биргелешип изилдөө чакырыктары арбын айтылды.

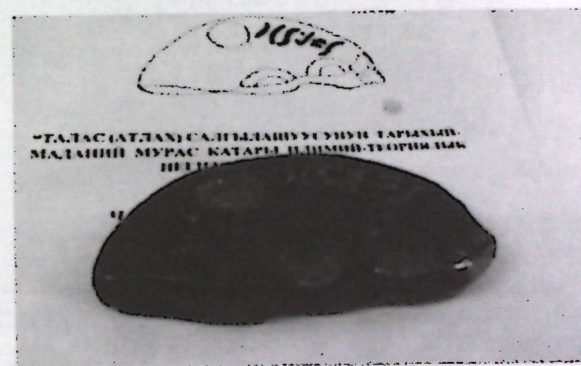
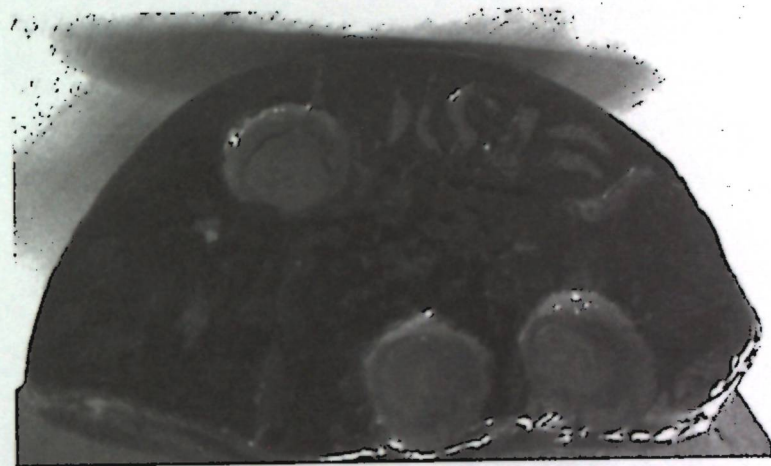
Колдонулган адабият тизмеси

1. Атлахское сражение (Таласская битва) // История ислама. – 03.8.2017. – URL: <https://www.facebook.com/istoriaislama/posts/721123574752276>
2. Байпаков К.М. Древняя и средневековая урбанизация Казахстана (по материалам исследований Южно-Казахстанской комплексной археологической экспедиции). Книга I. Урбанизация Казахстана в эпоху бронзы – раннем средневековье. Алматы, 2012. – 390 с.
3. Бартольд В.В. Тюрки: Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии.—Алматы: Жалын, 1993.—192 с. – ISBN 5-610-01145-0.
4. Бектурсун уулу Эсентур. Атлахское сражение (Таласская битва) – сражение, решившее дальнейшую судьбу Центральной Азии. – 16.3.2016 – Источник: http://kghistory.akipress.org/unews/un_post:7284

5. Большаков О.Г. К истории Таласской битвы (751 г.) // // Страны и народы Востока. — М.: Наука, 1980. — Вып. XXII. — С. 132—135.
6. Буфра Мухаммед Амин. Шаркий Туркистан тарихи / Нашргэ тайярлигучи Фатиме Буфра. — 2-нашр. — Анкара: Офсет репромат, 1987. - 32 + 664 с.
7. Волин С.Л. Сведения арабских источников IX—XVI веков о долине реки Талас и смежных районах // Труды Ин-та ист., археол. и этногр. АН КазССР. – 1960. – Т. 8. – С. 72–92.
8. Восточные источники об Алматы / Сост. А.К.Муминов, А.Ш.Нурманова; предисловие М.Х.Абусейтовой; отв.ред. Б.Е.Кумекоев. – Алматы; Дайк-Пресс, 2010. – 184 с.
9. Ибн ал-Асир. Ал-Камил фи-т-та'рих («полный свод истории»): Избранные отрывки / Перевод с арабского языка, примечания и комментарии П.Г.Булгакова; Доп. к переводу, примеч. и коммент., введение и указатели Ш.С.Камолиддина. – Отв. ред.: академик АН РУз А.А.Мухаммаджонов. – Ташкент–Цюрих, 2007. – Orientalisches Seminar der Universität Zürich. – 596 с.
10. Ибн ал-Асир 'Али ибн Аби-л-карам. Та'риху л-каамил (ал-Каамил фи-т-та'рих). — Мыср (ал-Каахира). — 1301-хижрий / 1884-миладий. — Жилд 1—12.
11. Кара уулу Ө. Көөнө түрктөр тарыхы: (Студенттер үчүн дарстар) /Жооптуу редактор Т.К.Чоротегин. – Бишкек: Учкун, 1994. – 64 б.
12. Кляшторный С.Г. История Центральной Азии и памятники рунического письма / Отв. ред. В.В.Яковлев. – СПб.: Филол. Фак-т СПбГУ, 2003. – 560 с.
13. Кляшторный С.Г. Терхинская надпись (Предварительная публикация) // Советская тюркология. 1980. №3. – С. 82–95. – URL:<http://kronk.spb.ru/library/klashtorny-sg-1980.htm>

14. Кожемяко, П. Н. История археологического изучения Таласской долины // Археологические памятники Таласской долины / Акад. наук Кирг. ССР, Ин-т истории; [отв. ред. П.Н.Кожемяко]. – Фрунзе: Изд-во АН Кирг. ССР, 1963. – 261, [3] с., рис., табл. – С. 7–11.
15. Кожемяко, П.Н. Оседлые поселения Таласской долины // Археологические памятники Таласской долины. – 1963. – С. 145–224.
16. Малявкин А.Г. Танские хроники о государствах Центральной Азии: Тексты и исследования. – Новосибирск: Наука. Сиб. отд-ние, 1989. – 432 с.
17. Матвеев В.В., Куббель Л.В. Арабские источники XII–XIII веков / Подг. текстов и пер. В.В.Матвеева и Л.Е.Куббеля; отв. ред. В.И.Беляев и Д.А.Ольдерогге. — Л.: Наука, 1985. — 288 с.
18. МИКК – Материалы по истории киргиз и Киргизстана: Вып. 1. / Отв. ред. В.А.Ромодин. — М.: Наука, 1973. — 280 с.
19. МИТТ – Материалы по истории Туркмен и Туркмении. - Т. 1. VII—XV вв. Арабские и персидские источники / Под ред. С.Л.Волина, А.А.Ромаскевича и А.Ю.Якубовского. — М.—Л.: Изд-во АН СССР, 1939. – 612 с.
20. Табари. История Табари: Избранные отрывки / Пер. с араб. В.И.Беляева, Дополнения к пер. О.Г.Большакова и А.Б.Халидова. — Ташкент: Фан, 1987. – 443 с.
21. Урстанбеков Б.У., Чороев Т.К. Кыргыз тарыхы: Кыскача энциклопедиялык сөздүк. – Фрунзе: Кыргыз Совет Энцикл. Башкы ред., 1990. – 288 бет.
22. Ханзу тарыхый жазмаларындагы кыргыздар / Башкы түзүүчү Мамбетурду Мамбетакун уулу. — Үрүмчү: Шинжаң эл баш басмасы; Шинжаң эл басмасы, 2014. – 5+670 б. (кыргызча арап алфавит.) + 349 (ханзуча).
23. Чороев Т.К., Урстанбеков Б.У. Основные этапы распространения ислама в Киргизстане в VII-XIV вв. // Вопросы истории материальной и духовной культуры Киргизстана: Сб. науч. ст. / Отв.ред. А.А.Асанканов. – Фрунзе: КирГУ, 1987. – С. 28–44.
24. Чоротегин Т.К. Этнические ситуации в тюркских регионах Центральной Азии домонгольского времени: По мусульманским источникам IX-XIII вв. / Науч. ред. Б.А.Ахмедов. – Бишкек, 1995. – 208 с.
25. Bosworth, C.E., Ziyād b. Šālih 1- h ā // E y l o d i o Islam, Second Edition, Edited by: P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs. Consulted online on 13 October 2021. – http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_SIM_8177 First published online: 2012. – First print edition: ISBN: 9789004161214, 1960-2007. – Vol. 11. W-Z. – P. 522. – URL: https://library.ut.ac.ir/documents/381543/3581025/Brill_The_Encyclopaedia_of_Islam_Vol_11_W-Z_.pdf
26. Chavannes E. Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux. Recueillis et commentes par Ed. Chavannes. – St.-Pbg., 1903. – 380 p. – (Сб. Тр. Орхонск. Экспед., 6).
27. Foot, S r h; Robi s o, Ch s F. Editors' I trod tio // Th Oxford History of Historical Writing: Volume 2: 400-1400 / Edited by S. Foot and Ch. F. Robinson, 2012. – 672 pp. – Oxford University Press; Reprint ed. (October 13, 2015).
28. Ibn el-Athiri Chronicon quod perfectissimum inscribitur / Ed. C.J.Tornberg. Upsaliae et Lugduni Batavorum, 1851 – 1876. Vol. I – XIV.
29. Wan Lei. The First Chinese Travel Record on the Arab World: Commercial and Diplomatic Communications during the Islamic Golden Age. - Riyadh, 2017. – King Faisal Center For Research and Islamic Studies. – 52 p. – Qiraat. – No. 7. – Rabi I - II, 1438. – December 2016 – January 2017.

30. Yūso Ğ. Ğ., "Ab Mosl m or s i," E y lo æ di Ir i , I/4, pp. 341-344; an updated version is available online. – URL:<http://www.iranicaonline.org/articles/abu-moslem-abd-al-rahman-b>
31. T l s S v şı v T rihi Ö mi / Editörl r F hri Sol k, M ir m Baigonuşheva, Tynchtykbek Chorotegin , Moimol Cusupova. – İst b l, 2022. – 406 s. – Türk Dü y sı B l di y l r Birliđi (TDBB) Y y l rı No: 34. (Мында: Чоротегин Т.К. Атлах салгылашуусунун тарыхый орду: дин жаатындагы айрым ашыкча баа берүүлөргө сын көз караш. — Б. 117–129; жана башка макалалар бар).
32. Камышев, Александр. Последствия одной ошибки в локализации города Атлах // Qojalar.Kz – Тарих. Таным. Тағлым. – 24.11.2022. – [Макаланы окуган күн: 05.12.2022.] – URL: <https://kozhal.kz/202210743-posledstviya-odnoj-oshibki-v-lokalizatsii-goroda-atlah> (Дагы караңыз: Камышев А. Последствия одной ошибки в локализации города Атлах // T l s S v şı v T rihi Ö mi / Editörl r F hri Sol k, M ir m B igo sh v , Ty htykb k Chorotegin, Moimol Cusupova. – İst b l , 2022. – С. 331–334).
33. Надпись на каменном орудии, найденном на Жубан тобе // битиг.кз. – [Макаланы окуган күн: 06.12.2022.] – URL: <https://bitig.kz/?lang=r&mod=1&tid=5&oid=166>
34. "Мурас" кыймылынын даректүү видео тасмасы (24.4.2022) да 751-жылдагы Атлах салгылашуусунун тарыхы боюнча кошумча мультимедиялык окутуу каражаты катары сунушталат:
URL: <https://www.youtube.com/watch?v=2zWYtEwuOgE>

Сүрөт. ТалМУнун студенти Касым Сыдыков бош учурунда карапачылык менен алектенет. Ал битик (руна сымал) жазмасында "Атлах" деген текст жазылган орто кылымдардагы жаргылчак таштын сыныгынын көчүрмөсүн сувенир катары жасады. Бул таш 1987-ж. Жоон-Төбө шаар чалдыбарында табылган. 2022-жыл.

ТАЛАС (АТЛАХ) САЛГЫЛАШУУСУНУН 1270 ЖЫЛДЫҒЫ
ЖАНА АНЫН КЫРГЫЗ ТАРЫХЫНДАҒЫ ОРДУ
ВИДЕОКОНФЕРЕНЦИЯ

20.07.2020

ПАНЕЛИСТТЕР:

14.00-15.15

Сүрөттөр: Аталас салгылашуусунун Таласына
Проф. д-р Ташкентчи Ташкентчи
Проф. д-р Ташкентчи Ташкентчи
Проф. д-р Ташкентчи Ташкентчи
Д-р. Айыл Ташкентчи Ташкентчи
Ташкентчи Ташкентчи Ташкентчи
Д-р. Майрам Байгонушова
Аманжол Ташкентчи Ташкентчи
Ташкентчи Ташкентчи

15.15-16.30: Сүрөттөр: Жана

14.00-15.15: Ташкентчи Ташкентчи

15.15-16.30: Ташкентчи Ташкентчи

Ташкентчи Ташкентчи

Ташкентчи Ташкентчи

Ташкентчи Ташкентчи

Сүрөттөр. Таластагы Аталас салгылашуусунун тарыхына арналган вебинардын жарнамасы (үстүндө) жана бул онлайн жыйындын уюштуруучуларынын бири, Мармара университетинин докторанты Майрам Байгонушова. 20.7.2020. Т.Ч.

ХРЕСТОМАТИЯЛЫК ЧАКАН МААЛЫМАТ ТОПТОМУ

Кириш сөз

Төмөндөгү чакан хрестоматиялык топтомго жалаң гана 751-жылдагы Аталас салгылашуусу тууралуу маалыматтарды камтып чектелбестен, орто кылымдардын эрте мезгилиндеги Ички жана Борбордук Азиядагы (анын ичиндеги Жети-Суудагы), Чоң Алтайдагы кырдаалды, жер-суу аталыштарын, көп этностук жагдайды жалпы сыпаттоого көмөк кылчу башка да булактардын маалыматтарын азыноолак тиркедик.

Ал эми кыргыз элинин “Манас” эпосунун башка жазма булактардын соңунда келтирилген үзүндүлөрү Ички жана Борбордук Азиядагы көп этностуу, көп диндүү кырдаал кийинки эпостук варианттарда да кандайча көркөм чагылдырылып калгандыгын айгинелөөгө огожо болмокчу.

I. КЫТАЙ БУЛАКТАРЫ

“Туң дияндагы” түрктөр жана кыргыздар тууралуу маалыматтардан

“Туң диян” (通典; *T'ung-tien* – “Телегейи тегиз мекемелер”, “Ар тараптуу мекемелер”; бул эмгектин аталышы “Тоң диян” / *To gdi* деп да айтылып келет) чыгармасы – Таң сулалесинин (династиясынын) коомдук-саясий түзүмү, саясаты, салт-маданияты, экономикалык түзүлүшү, аскердик абалы, чек ара коргоо көйгөйлөрү, дипломатиялык алакалары сыяктуу ар кыл өңүттөрү тууралуу мол маалымат камтылган китеп. Ал 200дөй томду жана 1,7 миллион сөздү камтыйт.

Бул ири эмгек 771-жылы (айрым маалыматтарда – 766-жылы) атактуу ойчул, жазуучу, тарыхчы жана мамлекеттик ишмер Ду Ю (杜佑; *Du You*; 735–812) тарабынан жазыла баштаган жана 801-жылы соңуна чыгарылган. Ду Ю Чанъан (азыркы Шиан) шаарынан чыккан ханзу элинин санжыргалуу ак сөөк тукумунан болгон. Ал аскерде колбашчылардан да болуп, Таң сулалесинин Таң Дызон (*D o g*), Шун Зоң (*Sh o g*) жана Шян Зоң (*Xi o g*) ысымдуу үч башка падышасынын тушунда вазир кызматын да ээлеген. Ал Дызондун уулу Шун Зоң эрезеге жеткиче аталык кызматын да аркалаган. Кийин Шун Зоңдун уулу Шян Зоң үчүн да Ду Ю бир нече күн аталык болгон.

Ду Ю өз көп томдугуна тиркеп кеткен башка көптөгөн чыгармалардын арасында өзүнүн аталаш иниси

Ду Хуан жазган китеп да бар эле. Ду Хуан батыш адабияттарында Ду Юнун “жээни” делет, бирок түрк элдери сыяктуу эле, ханзулар да атага байланыштуу туугандарды “жээн” деп санашпайт. Так айтканда, Ду Юнун чоң атасынын бир тууганынын чөбөрөсү – саякатчы Ду Хуан болгон.

Бул саякатчы оболу 751-жылы жайында Талас өрөөнүндөгү айтылуу Атлах салгылашуусуна катышып, бирок араптарга туткунга түшкөн. Сыягы, мусулмандар ага ырайымдуу мамиле кылышкандай. Негизи, Улуу Жибек жолунун таманындагы өлкөлөр чет элдиктерге жакшы мамиле кылган учурлар арбын болгон. Ду Хуан 10 жылдан соң гана бозгундан Кытайга аман-эсен кайтып келген.

Ду Хуандын китебинин аталышы – “[Мен жасаган] саякаттар тууралуу баяндар” (*Ji gxi g ji*; 經行記). Ал тууралуу жакын тууганы Ду Ю гана эскерет жана анын айрым окуяларын “Туң диян” чыгармасында учкай эскерип өтөт.

Арийне, төмөндөгү котормодо Ду Юнун учкай маалыматынан тышкары Энесай Кыргыз каганатына байланыштуу маалыматтар көбүрөөк камтылды.

Бул үзүндүлөрдү Кытай коомдук илимдер академиясынын Байыркы Кытай тарыхын изилдөө институтунун илимий кызматкери, булак таануучу Жаркын Турсун кызы орто кылымдардагы кытай (ханзу) тилинен кыргызчага которуп, 2019-жылы Бишкектеги илимий жыйнакта жарыялаган, ал эми Ду Юнун баянына байланыштуу үзүндүнү 2022-жылы которуп берген.

“Туң диан”, 192-том,
“Чек араны коргоо” №8, “Батыштагы варварлар” баяны.
“Шуле” (“Кашкар”) бөлүмү.

Ду Хуандын (батышка карай. – Т.Ч.) сапарынын бир эскерүүсүндө мындай деп айтылат: Баханна (拔汗那) өлкөсү Таластан (怛邏斯) миндеген чакырымдар алыстыкта түштүктө, Шуледен (疎勒) эки миң чакырымдан ашык алыстыкта, чыгыштагы тоолордун аркы тарабында жана Шигуодон (石國) миндеген чакырымдай алыстыкта жайгашкан.

《通典》卷一百九十二《邊防八·西戎四·疎勒》：
環經行記云：“拔汗那國在怛邏斯南千里，東隔山，去
疎勒二千餘里，西去石國千餘里。

Аталыштарга түшүндүрмө:

Баханна (拔汗那) өлкөсү – Ферганна (Паркана) өрөөнү.
Тараз, Талас (怛邏斯) – Талас өрөөнү жана Талас (Тараз) шаары.
Шигуо (石國) – Шаш (Ташкент) шаары жана аймагы.
Шуле (疎勒) – Кашкар шаары жана аймагы.

“Туң диан”, 193-том,
“Чек араны коргоо” №9, “Батыштагы варварлар” баяны,
№5.

“Шигуо” (“Шаш”) бөлүмү:

Ду Хуандын өз сапары жөнүндө эскерүүсүндө айтылат: “Суяб дарыясынын чыгыш тарабында “Жехай” (熱海) жайгашкан. <...> Ал эми Суяб дарыясынын батыш тарабында Талас (Далосы) деп аталып калган шаар бар”.

《通典》卷第一百九十三《邊防九·西戎五·石國》：
杜環經行記云：敦達嶺北行千餘里至碎葉川。其川東頭
有熱海，……。其川西頭有城，名曰怛邏斯。

Аталыштарга түшүндүрмө:

“Жехай” (熱海) – Ысык-Көл көлү. Ханзу тилинен бул гидроним «Жылуу көл» деп которулат. Ал эми «Ысык-Көл» ороними, топонимист Эдуард Мурзаевдин пикиринде, байыркы заманда “Ыйык көл” маанисин берген. Азыркы тапта да хакастар “ыйык” сөзүн “ызык” деп айтышат.

«Суйе», «Су-йап» (碎葉) – Чүй өрөөнүндөгү Суяб шаары. Анын урандылары азыркы тапта Кыргызстандын Чүй облусундагы Ак-Бешим шаар чалдыбары катары сакталган.

Т.Чоротегинден кошумча тактоо:

Ушул үзүндүгө улай эле тарыхчы Ду Ю Тан сулалесинин Тяньбао доорунун 10-жылында (751-жылы) кол башчы Гао Сянчжинин аскерлери Талас шаарына сокку уруп, жеңип

алгандыгы жөнүндө эскерет, бирок бул кол башчынын кийин женилүү ызасын тарткандыгын жазбайт. Саал мурдараак ал 748-жылы кытайлык кол башчы Ван Чжэнсян Суяб шаарына жортуул жасап, анын чебинин дубалдарын кыйратып салгандыгы жөнүндө да эскерилген. – Караңыз: Ду Ю. Тун дянъ. Глава 193. Ду хуань цзин син цзи: (Записки о переходах и путешествиях, составленные Ду Хуанем): Перевод с китайского Ю.А.Зуева // Материалы по истории кыргызов и Кыргызстана. Т. 2. (Извлечения из китайских источников II в. до н.э. — XVIII в.). / Отв. ред. К.Джусаев. – Бишкек: КТМУ, 2003. – С. 67.

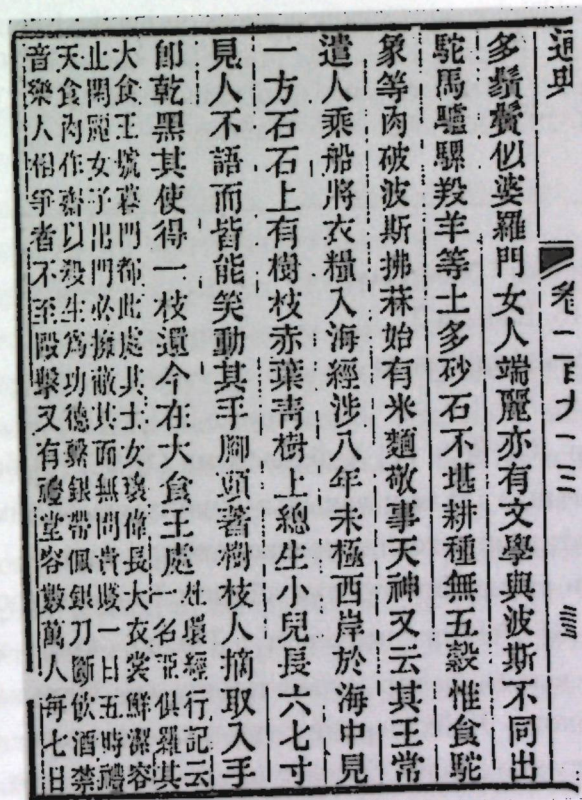
Айтмакчы, Е.И.Лубо-Лесниченко өзүнүн 2002-жылкы илимий макаласында саякатчы Ду Хуан менен 756-жылы Таң падышасына каршы чыккан козголоңчулардын колунан өлгөн кол башчы Гао Сянчжини (аны Гао Сюаньчжи дейт) чаташтырып алган:

“Башка жазма булактардын арасында Гао Сюаньчжинин «Саякат баяндарын» да эске салуу керек. 751-жылы Талас өрөөнүндө кытайлар менен араптардын тарыхый салгылашуусунда ал туткунга түшкөн. 762-жылы ал Кытайга кайтып келгенден кийин Суябдын, Ысык-Көлдүн жана Таластын сыпаттамасы камтылган «Цзинсин цзи» («Саякат баяндары») деген эмгегин жазган. Бул баяндарды Ду Ю колдонгон...”

(«Среди других письменных источников следует упомянуть «Путевые записи» Гао Сюаньчжи. В 751 г., во время исторической битвы между китайцами и арабами в Таласской долине он был взят в плен. После возвращения в Китай в 762 г. он написал сочинение «Цзинсин цзи» (Путевые записи), в котором содержится описание Суяба, оз. Иссык-Куль и Таласа. Эти записи были использованы Ду Ю...»).

Караңыз: Лубо-Лесниченко Е.И. Сведения китайских письменных источников о Суябе (городище Ак-Бешим) // Суяб.

Ак-Бешим: Археологические экспедиции Государственного Эрмитажа. – СПб.: ГЭ, 2002. – С. 116.

Сүрөт. Жогорудагы тикесинен устун-устун шекилинде жазылган кытайча тексттин (Ду Ю жазган “Тун диян” эмгегинин бир бетинин) сол тарабындагы төрт жарым сапта тарыхчы Ду Ю өзүнүн үч ата өткөн аталаш инилеринен болуп кеткен саякатчы Ду Хуандын сапар-наамесине шилтеме жасаган. Ду Хуан 751-жылы июлда Атлах салгылашуусунда мусулман аскерлерге туткунга түшүп калган. 1896-жылы жарыяланган бул текстте Ду Хуан өзүнүн Багдад халифатына, Азиянын батышындагы калктарга саякаты тууралуу баяндаган.

Сүрөт булагы:

Wan Lei. The First Chinese Travel Record on the Arab World Commercial and Diplomatic Communications during the Islamic Golden Age / Wan Lei. – Riyadh, 2017. – 52 p. – ISBN 978-603-8206-21-8. – King Faisal Center for research and Islamic Studies, 2016. – Qiraat, No. 7. Rabi I – II, 1438 – December 2016 – January 2017. – P. 9.

“Туң дияндын” 200-тому,

Биян фаң 16, Бый ди 7,

Жэгу (Кыргыздар) баяны

Жэгулар (結骨) [1] Хуйхэлердин (迴紇) [2] батыш түндүк жагында үч миң чакырым узактыктагы аймакта байырлашат; алар сексен миң аскер топтой алат.

Алардын мамлекети түштүк аймагы Тан ман тоосуна (貪漫山) [3] чейин чектешет. Токою көп, жайы жагымдуу, кышында кар калың түшөт, ары-бери каттоо кыйын болот. Хуйхэлердин түндүк жагынан агып кирген суусу тоо аралап (Жэгунун) аймагынан өтөт. Эли тоо таянып жашашат, бойлору узун, кызыл жүздүү, кызыл чач, көк көз келишет. Кара чачтууларды чоочун көрүшөт. Кишилери кайраттуу. Коңшу мамлекеттери [4] алардан коркушат.

Кубаттуу эр азаматтар айырмаланыш үчүн, колдорун боёк менен чектиришет. Күйөөгө чыккан кыздар дагы мойнуна чектиришет. Алар булгун терисин кийип жасанышат, тамакты кол менен алып жешет.

Алардын салттары көбүнчө түрктөрдүкүнө окшойт. үйлөнүшсө калың салбайт. Жыныстык байланышта эркин, башкалар менен болгонду чектешпейт. Эр аялдар чогуу жүрүшөт. Ар бир конушта (урууда), миң, же беш жүз адам болсо да, бир үйдө жашашат, бир жуурканда жатышат.

Эгер өлгөнү болсо, үч жолу ыйлашат, беттерин тыгышпайт [5], өрттөшпөйт, сөөктөрүн сактап, бир жыл өткөндө жерге беришет. Жыгач менен үй жасап, үстү жыгачтын кабыктары менен жабышат.

Жерлери таруу, буудай, арпа, буурчактарга жагымдуу. Жер жемиш менен жашылча жемектиктер (азыктар. – Т.Ч.) жок. Жылкылар бар, булгун көп. Ар жолу асмандан темир жааганда [6], аны чогултуп колдонушат; аны “жаша” (迦沙) [7] деп аташат. Ошол темирден жасалган бычак-кылычтар өтө курч болот.

Бул мамлекеттегилер аңчылыкка чыкканда, бардыгы жыгач ат [8] колдонушат, белес кырлардан ашып түшүп, тим эле [куш] учкандай кубалашат.

Байыртан бери Кытай менен [9] катышпаган.

Улуу Тандын Жын Гуан доорунун (貞觀) 21-жылында [10] алардын шаар башчысы [11] ордобузга келген.

доорунан) Ван чин руо (王欽若) катарлык: “Цы фу йуан гуй”. – Фын хуан басмаканасы, 2006-жыл, 11139-бет. Бул китеп Суң доорунун Суң Чжын Зоң (宋真宗) падыша Шиан Фу (祥符) бийлеген доордун алтынчы жылында (1013-ж.) жазылган.> Ал эми «Таң хуйяо» (《唐會要》) эмгегинин 100-томундагы “Ду бо мамлекети” (都播國) тууралуу бөлүмүндө мындайча айтылат: “анын түндүк жерлери кичүү деңизге жакын, батыш жагы Жйэн кун (堅昆, Кыргыздар), түштүк жагы Хуй хэ”. <Бул шилтемени караңыз: (Суң доорунан) Ван бо (王溥): «Таң хуйяо, Шанхай байыркы китептер басмаканасы, 2006-жыл, 2119-бет.>, ошого караганда Дубо мамлекети Жэгу мамлекетинин чыгыш тарабында болсо керек. Андан тышкары, “Шин таң шу” (《新唐書》 эмгегинде 217-том (II) «Да хан» (大漢) тууралуу бөлүгүндө мындайча жазылат: “Да хан Жү (鞠) мамлекетинин түндүк жагында Жү (鞠) менен бирге кыргыздардын Кем деңизине (劍海) жакын болушат”. <Бул шилтемени караңыз: (Суң доорунан) Оуян Шю, Суң чи (歐陽修、宋祁) менен бирге эле “Шин таң шу” эмгеги. – Жуңхуа китептер бюросу, 1975-жыл, 6146-бет.> Демек, Жэгу мамлекети (Кыргыз каганаты. – Т.Ч.) Бо ма, Дубо, Да хан, Жү деген мамлекеттер менен коңшу жайгашкан.

[5] 勞: «Шо вын жэ зи» (《說文解字》 – “Кат жана сөздү түшүндүрүү” бөлүгүндө айтылат: “勞 (ли) сөзүнүн сыйыруу, чийүү деген мааниси бар”. <Бул шилтемени караңыз: (Хан доорунан) Шу шын (許慎) жазган: (Чин доорунда) Дуан йузай (段玉裁) түшүндүргөн “Шо вын жэ зи”. – Шанхай байыркы китептер басмасы, 1981-жыл, 180-бет.> Демек, мындагы 勞面 (ли мнан) – бетин тилүү, башкача айтканда, атайылап бычак менен жесирдин бетин кесип, канын көз жашы менен бирге төгүш салты. Бул жөрөлгө байыркы тарыхта түндүктөгү көчмөн элдерде болгон

жакындарын түбөлүккө узатуу маалында терең кайгысын билдириш үчүн жасалчу салтка айланган көрүнүш болгон. Бул салт ханзу тил, тарых жазма булактарында эң алгач “Хоу хан шу” (後漢書) эмгегинин 19-томундагы “Гын биндин өмүр баянында” эскерилет. Анда (耿秉) Шйонну (匈奴) – хун элинин аза күтүү маалындагы бетти тытуу жана кесүү жөрөлгөсү баяндалып жазылган. <Бул шилтемени караңыз: (Түштүк падышалыгынын акырындагы заманда) тарыхчы Фан Йе жазган “Хоу ханшу” (後漢書) эмгеги. – Жуңхуа китептер бюросу, 1965-жыл, 718-бет.> Ал эми “Таң хуйяо” эмгегинин 100-томундагы “Жэ гу мамлекети” бөлүмүндө: “Цы фу йуан гуй”, 961-том, “Вэй чжын бу – Фынту 3” мындайча айтылат: “алар (Жэгулар, б.а. кыргыздар) өлүм болгондо бычак менен өз бетин тилишет”.

[6] “Тай пин хуан юу жи” – (太平寰宇記) – 199-том, “Ша жа сы” (Кыргыздар) баянында мындайча жазылат: “алардан металлдар боюнча темир жана калай чыгат. “Ван хуй ту” – (《王會圖》) баянында жазылат: “алардын мамлекетинде ар дайым асмандан темир түшкөндө, чогултуп бычак-кылыч жасашат, адаттагы темирлерден алар айрыкча болот. Элчисинен сураганда, (сырын) жашырып жооп бербейт, бирок, мындай темир – абдан курч, технологиясы жакшы, балким темирлер жер астынан пайда болоор, ал катуу жамгыр жана селден кийин жуулуп чыгат, узун мезгил топурак астында желип өзгөргөндүктөн, абдан курч болот. Эгерде ар жамгырда асмандан түшкөн болсо, анда адам менен айбандар сөзсүз кыргынга учурамак, бул жүйөөгө сыйбайт. Жа Дан (賈耽) айтат: ‘(Кыргыздардан) дайыма жакшы темир чыгат, аны “жаша” (迦沙) деп аташат, Түрктөргө тартуулашат, бул – демейдеги ишмердик”. <Бул шилтемени караңыз: (Суң доорунан) Йеу шы (樂史): “Тайпин хуан юу жи”. – Чжуңхуа китептер бюросу, 2007-жыл, 3821–3823-бб.> Бул сөздөрдө “Ван хуй ту” ичиндеги Жйэн

кун (Жэ гу, Кыргыз) мамлекетинде темир жаап, кылыч жасаш сыяктуу кабарлар сакталгандан тышкары, “Ша жа сы чжау гун ту чжуан” – (《黠戛斯朝貢圖傳》) баянынын ичиндеги Хуйчжан доорунун (會昌) үчүнчү жылында (843-ж.), Таң падышалыгынын ханзадасы кызматчы Уй зоңчин (韋宗卿) менен Таң падышалык сарай китепкананын башчысы Лү шу (呂述) Кыргыз элчисинен тийиштүү иштерди аныктап сурашкандары, ошондой эле Жйэн кун (Кыргыз) мамлекетинин темирлери асмандан түшкөн эмес, жер астынан пайда болуп чыгышы мүмкүндүгү жөнүндөгү сүйлөшкөн сөздөрү жазылып сакталган. “Ван хуй ту” – (《王會圖》) Чжын гуан (貞觀) жылдарында сүрөттөп жазылган, Жйэн кун (Жэгу, Кыргыз) мамлекетинде темир жаагандыгы жөнүндөгү жазылмасы эң алгач ушул китепте болгон. “Тоң диян” чыгармасынын ичиндеги Жэгу мамлекетинде темир жаайт, кылычтарды жасайт деген сыяктуу маалыматтар ошол жогорку китептен алынган болушу мүмкүн.

[7] каша (迦沙): Жэгу (кыргыз) тилиндеги “темир”. (Айрым синологдор бул сөздү “жес / жез” деп да окууну сунушташат. – Т.Ч.).

[8] жыгач ат (木馬): Муз карда колдонулчу унаа. (Чана же чаңгы. – Т.Ч.)

[9] Адабият булактарында жазылган боюнча, Таң падышалыгынын Жэгу менен катышы Чжын гуан доорунун (貞觀) алтынчы жылынан (632) башталат.

[10] Жэгу өлкө башчысынын Таң падышалыгына келген жылын Ли дэ юу (李德裕) Таң Узоң (唐武宗) деген падыша тууралуу баянында кыргыздардын ханына жазган каттын ичинде Чжын гуан доорунун (貞觀) жыйырма биринчи жылы (647-ж.) деп көрсөтүп жазган. <Бул шилтемени караңыз: Фу шуан соң (傅璇琮), Чжоу жйан го (周建國)

аны түзөтүп жазышкан: “Ли ды юу вын жи жйау жэн” – “Ли дыоунун макала жыйнагынын кайра түзүлүшү”. – Хэбый агартуу басмасы, 2000-жыл, 79-бет.>. Ал эми «Таң хуйяо», “Тай пин хуан юу жи”, “Шин таң шу”, “Цы фу йуан гуй”, “Зи чжы тоң жэн” – 《資治通鑑》 – сыяктуу чыгармаларда бүт Чжын гуан доорунун жыйырма экинчи жылы (648-ж.) деген дата <Бул шилтемени караңыз: “Таң хуйяо”, 2120-бет; “Тай пин хуан юу жи”, 3820-бет; “Шин таң шу”, 6149-бет; Си ма гуаң жазган “Зи чжы тоң жэн”. – Жуңхуа китептер бюросу, 2017-жыл. – 6365-бет.> таасын баяндалып жазылат.

[11] Шаар башчысы (туурасы: мамлекет башчысы) – бул жерде Таң падышалыгына VII кылымдын орто ченинде расмий сапар менен туңгуч ирет келген кыргыздардын каганы Ышбара Ачанга карата айтылган.

Булак:

Турсун кызы, Жаркын. Кытай жазма булагы “Туң дияндагы” кыргыздарга байланыштуу жазмалардын чечмеси // Тынчтыкбек Чоротегиндин (Чороевдин) 60 жылдык мааракесине арналган “Кыргыз таануу маселелери: Байыркы доордон азыркы мезгилге чейин” аттуу эл аралык илимий-тажрыйбалык жыйындын материалдары: (КУУ, Бишкек, 04.10.2019) / Илимий ред. К.С.Молдокасымов. – Бишкек: Турар, 2019. – Б. 114–117.

«Таң хуйяо» китебиндеги маалыматтар

“Таң хуйяо” (唐會要; Tang Huiyao; "Institutional History of Tang") – “Таң сулалесинин жалпы сереби” же “Таң сулалесинин мекемелик тарыхы” китеби – Таң сулалесинин (618–907) мамлекеттик башкаруу системасы жөнүндөгү маалыматтардын жыйындысы. Ал 100 томдон (оромдон) турат жана Түндүк Сун доорунун (960–1126) башында, 961-жылы жазылып бүткөн.

Эмгектин автору – Ван Пу (922–982), сүйүктүү аты – Циу; ал Кечки Чжоу сулалесинин убагында (951–960) башкы кеңешчи (канцлер) болгон.

«Таң хуйяо» – бул Таң сулалеси доорунун ар кыл тарыхый баскычтарынын ар бир бийликтик түзүмдөрүнүн байсалдуу өнүгүү менен өзгөрүш тарыхын чагылдырган баалуу тарых китептеринин бири.

Кытай коомдук илимдер академиясынын Байыркы Кытай тарыхын изилдөө институтунун илимий кызматкери, булак таануучу Жаркын Турсун кызы бул маанилүү булактын кыргыз таануу жана түркология үчүн керектүү үзүндүлөрүн орто кылымдардагы кытай (ханзу) тилинен кыргызчага которуп, 2021-жылы жарыялаган. 2022-жылы аны бир аз кошумчалаган.

(Бул хрестоматиялык топтомдо котормодогу булак таануучулук арбын тактоолор, түшүндүрмөлөр саал кыскартылып берилди. Бул

маанилүү үзүндүнүн ханзуча тексти да котормонун соңунда тиркелүүдө).

“Таң хуйяо”, 99-том,
“Ши гуо” баяны

Колбашчы Гао Шиан Чжи (高仙芝) тарабынан туткундалган Ши гуо (Шаш өлкөсүнүн) падышасынын уулу кийин Даши (大高, Араб халифаты) тарапка качып кетти жана алардын (араптардын) аскерлерине Талас шаарын көздөй жол көрсөтүп келди.

《唐會要》卷九十九《石國》：“仙芝所擒王之子。西走大食。引其兵至怛羅斯城。”

Аталыштарга түшүндүрмө:

Гао Шиан Чжи (高仙芝; Gao Xianzhi) – корей тектүү кытай колбашчысы (756-жылы 24-январда аны козголоңчулар өлүм жазасына тартышкан). Анын ысымын орусиялык адабиятта Гао Сянчжи (Гао Сяньчжи) же корейчеге жакындатып Ко Сонжи (Ко Сонджи) деп аташат. Генерал Гао Шиан Чжи Шаштын (Ташкендин) падышасы Чебишини (車鼻施; Ch bishi) алдоо жолу менен кармап, өлүм жазасына тарттыруу үчүн Таң сулалесинин борбору Чанъан шаарына жөнөткөндө, жергиликтүү түрк калктары бул кол башчыга нааразы болушкан. Ал 751-жылдагы Атлах салгылашуусу маалында кытайлык аскерлерди жетектеген жана жеңилип калган.

Даши (大高) – Тажик, б.а. Араб халифаты. Бул “тажик” сөзү менен орто кылымдардагы Борбордук Азиядагы түрктөр оболу парсы тилдүүлөрдү, жалпысынан, ирандыктарды аташкан. XI кылымда Махмуд Кашгари Барскани анын “тат” деген маанилешин да эскерет. Бирок кытайлар (ханзулар) бул “Даши” термини менен кийин Арап халифатын да жалпылап атап калышкан.

Ши (石國; Шаш) – орто кылымдардын эрте мезгилиндеги Ташкент шаарынын кытайча аталышы.

“Таң хуйяо”, 99-том,
“Гелолу өлкөсү” баяны

“Таң Сузоң аттуу падышанын Чжи Де (至至, 756–758-жж.) жылынан кийин Карлук алда канча кубаттуу болуп калды. Алар Уйгурдун кас душманына айланышты. Андан соң алар (карлуктар. – Т.Ч.) “Он ок урууларынын” каганынын атажуртуна карай көчүштү. Бул (журт) азыркы тапта Таластагы шаарлар болчу”.

《唐會要》卷一百《葛邏祿國》：

至德後。部衆漸盛。與迴鶻爲敵國。仍移居十姓可汗之故地。今碎葉怛邏斯諸城。盡爲所踞。

Аталыштарга түшүндүрмө:

“Гелолу” (葛邏祿, Geluolu) – түрк тилдүү карлук элинин этностук аталышынын кытайча иероглиф менен берилиши. Карлуктар 751-жылы Атлах салгылашуусу маалында капасынан

саясий турумун өзгөртүп, Багдат халифатынын аскерлерин колдоп чыгышкан. Бирок кийинчерээк карлуктардын айрым топтору Таң сулалеси менен дурус мамилени кайра жанданткан.

“Он ок эли” – Батыш Түрк каганатындагы жана Түргөш каганатындагы Борбордук Азиянын түрк тилдүү элинин жалпы аталышы. Ал “он уруу биримдиги” сөзүн туюнткан. Он ок элинин өлкөсүндөгү шаар-кыштактарда, албетте, башка да этностордун, ар кыл диндегилердин өкүлдөрү байырлашкан. Кытай булактарында “ши шиң кехан” (十姓可汗) – “Он ок элинин каганы” деп Батыш Түрк каганын деле, инерция менен Түргөш каганын деле атаган учурлар болгон.

«Таң хуйяо» эмгегинин 100-тому.

Жэгу結骨, б.а. “Кыргыз” мамлекети тууралуу баян

Жэгулар 結骨 [1] Хуйхэлердин (б.а. уйгурлардын) 迴紇 [2] түндүк батыш жагынан үч миң чакырым алыс аймакта жайгашкан, сексен миң аскер топтошкон. Алардын бир нече жүз миң кишиси бар. Алардын мамлекети түштүк аймагындагы Тан-ман тоосуна 貪漫山 [3] чейин чектешет.

Хуйхэлердин түндүк жагынан агып өткөн суусу тоо аралап (Жэгунун) аймагынан өтөт. Эли сууну [4] бойлоп байырлашат. Бойлору узун, өңдөрү ак жуумал, көздөрү көк, чачтары кызыл; (алар) кара чачтууларды чоочун көрүшөт. Кишилери жандуу жана кыйын келишет, коңшу мамлекеттер [5] алардан чочулап турушат.

Алардын салттары көбүнчө түрктөргө окшойт, үйлөнүшсө калың беорилбейт; мүнөздөрү эркин болуп, башка эл менен никелешүүнү чектешпейт.

Эри өлгөн аялдар беттерин кесип (б.а. тытып) ыйлашат. Өлүктү өрттөп, сөгүн чогултуп, жыл тогошкондо көргө коюшат. Жыгач менен үй жасап, үстүн жыгачтын кабыктары менен жабышат.

Ар жолу асмандан темир жааганда, аны чогултуп колдонушат, ошол темирлер менен жасалган бычак-кылычтар өтө курч болот. Эгерде аңчылыкка чыгышса, бардыгы жыгач ат [6] колдонушат, белес кырлардан ашып түшүп, (куш) учкандай кубалашат.

Алардын түндүк жагында Люма 驩馬 [7] деген мамлекет бар. (Бул мамлекет) Түндүк деңизге 北海 [8] туташат. Люмалыктар жылкылар багышат, бирок аларды унаа арабаларга колдоно алышпайт, жылкы сүтүн гана азык-тамакка колдонушат. Өң-чырайлары кыргыздарга окшоп кетет, бирок коңшу-колондору менен анчейин татуулаша бербей, өз ара чабышып турушат.

(Таң доорундагы Тайзуң 唐太宗 деген падышанын) Жын гуан 貞觀 доорунун 6-жылында (632-ж.), (Таң падышалыгы Жэгу өлкөсүндөгү элдерди өзүнө жакындатуу максатында) буйрук түшүрүп, Ваң И Хунду 王義宏 (Жэгу мамлекетине) жөнөтөт.

Жыйырма экинчи жылында (648-ж.) Жэгу мамлекетинин жетекчиси өзү ордобузга келип, падышага: “Мен чын ниетим менен мамлекетиңизге кайрылып келдим, мамлекетиңизден мансап жана

жарлыкты алып кетким бар”, – деп айткан экен. (Таң падышасы) андан кийин ага сол туруктуу коргонуу сангуну (генералы) 左屯衛大將軍, Кыргыз дудусу 堅昆都督 [9] наамын тастыктаган.

(Таң Шуанзуң 唐玄宗 деген падышанын) Кай йуан 開元 доорунун жылдарынын (721–742-жж.) ортосунда, Анши духу 安西都護 [10] Гай жиайун 蓋嘉運 жазган “Ши йужи” 西域記 (“Батыш аймактары боюнча эстелик”) деген китепте мындай делет: “Женкун 堅昆 [11] мамлекетинин тургундары кызыл чачтуу, көк көздүү келишет. Алардын арасындагы кара чачтуу, кара көздүүлөр (теги кытайлык колбашчы) Ли Линдин 李陵 [12] жылдызынан (б.а. анын урпактарынын расалык өзгөчө кебетесинен. – Т.Ч.) болот, ошондуктан, алар (өзүн) дувыйдын 都尉 [13] урпактарыбыз дешет, анын жүйөсү бар”.

Бүгүнкү күндөрдө Хыгыс 紇圻斯 [14] аталышына өзгөртүп айтылган этноним деле (бул) түндүктөгү элдердин мурдагы аталышына маанилеш. “Мамлекеттин тарыхы” [15] эмгегинде Тельлардын 鐵勒 [16] түрлөрү төмөнкүдөй баяндалып жазылат: ‘Йунун 伊吾 [17] батыш жагынан Йанчинин 焉耆 [18] түндүк жагына чейин, Бай-шан 白山 [19] тоосун бойлоп, Чиби 契弊, Уху 烏護 менен Хыгуздар 紇骨子 [20] жайгашып турушат’.

Ал эми Чиби 契弊 – бул Чиби 契苾 болот, Уху 烏護 – Ухы 烏紇, кийинки Хуйхулар болот 迴鶻 [21]. Хыгу 紇骨 [22] – бул Хыргыс 紇圻斯 болот. Бул абалга

караганда, балким, Телы 鐵勒 урууларын мурда Хыгу деп да атап жүрүшкөндөй.

(Айтмакчы, Бул жерде “Хуйху” этнониминин ордунда “Хыгу” болуш керек деп санайбыз. – Караңыз: Ли Жиншоу. Хуйчаң жана Да Чжуң жылдары кыргыздардын элчилеринин Таң падышалыгына келген маалындагы тилмечтик маселеси (ханзуча макала) // *It r t i o I J o r I o Eurasian Studies*. – Beijing, 2019. – Vol. 9. Special Issue on the Study of Kirghiz History and Culture / Editors-in-Chief Yu Taishan and Li Jinxiu. English Editor Bruce Doar. – Center for Eurasian Studies, Institute of History of the Chinese Academy of Social Sciences. – «Евразия изилдөөлөрү» журналы. (9-номур) / Башкы редактор Ю Тайшан, Ли Жиншоу. – Шаңву басмаканасы, 2019.).

Ал эми (кыргыздардын этнониминин кытайлык иероглифте) Шяжас (Шягасы) 黠戛斯 [23] деген атка өткөрүлүшү, балким оозеки айтуудагы өзгөрүүлөрдүн бара-бара таасир тийгизгендигинен болушу мүмкүн, демек, колдонулган котормо тилинде айырма бар.

(Бул элдин) Жажас (Гагасы) 戛戛斯 [24] деп да аталышы (этнонимдин кытайча) ылдам айтылышынан улам болгондур. Котормочу менен көрүшкөндө, ал “Шяжа (Шяга) 黠戛 деген (сөз) сары баш, кызыл жүз деген маниси бар” дейт. Балким, Хүйхулар аларды ошондой атап коюшкандыр. Азыркы элчиси бул (иероглифтик) аталыш өзүбүздөн чыккан дейт, кимисинин айтканы дурус экендигин аныктап билүүгө болбойт”.

(Таң вузуң деген падыша 武宗) бийликте тургандагы Хүйчжаң доорунун 會昌 3-жылы (843-ж.), ал

мамлекеттен элчи тобу болуп Жувухысо 注吾合索 [25] катарлуу жети киши ордого келишип, кошумча эки аргымакты тартуулашкан. (Шяжастар) узак мезгилден бери салык катары белек тартуулоо салтын жургүзбөгөндүктөн жана атактары өзгөрүлүп жазылганын билбегендиктен, падышанын буйругу менен аныктоо иштери жургүзүлгө. Жалаң гана Жадан 賈耽 [26] жазган «Сы йү шу 四夷述» (Чар тараптагы уруу-улуттар жөнүндө баяндоо) [27] деген китепте Шяжастардын (элдик) аталышы толук жазылып чыккан экен. Андан соң Жадандын чет аймактардын абалын жакшы жана терең билгенин, анын жазган эстелик баяндары эч катасыз жазылып чыккандыгын биле алабыз.

Алдында, Хүйхулар жакшылыкты унутушуп, ар кайсы уруу-тайпаларга кол салып, анын үстүндө өз билишинче Лиң Чжоу 靈州 өлкөбүзгө [28] басып киришти. (Таң сулалесинин падышалыгы) буларды теңир кечирбес жорук катары карап, Хыдуң 河東 [29] да арасында болгон жергиликтүү башкармачылыктарга (кытайлык) аскерлерди (Хүйхуларга) каршы чабуул жасоого буйрук берди.

Биринчи айда, Хыдоң аймагынын жергиликтүү аскерлери алиги буйрук боюнча Хүйхуларды Шаху тоосунда 殺胡山 [30] талкалашкан да, канбийке Тайхыны 太和公主 [31] чатыр үйүнөн биздин кошунга кайтарып келишкен. (Хүйхулардын Өгө ханы) канча ондогон атчандар менен тоо аша качкан, Шяжастар

(кыргыздар. – Т.Ч.) алардын өкүм сүрүшүнөн камтамаланышып, андан ары мамлекетине ээ болушат.

(Ошол жылдын) экинчи айында, (Кыргыз каганатынын каганы) Жувухысо да ичинде болгон жети элчини ордого жонотот да, алар эки аргымакты белекке тартуулашат, ошондой эле, улуу Тандын аброй күчүнө урматын билдиришип, элчилерге берилчү титулдук наам сурашкан. 4-жылы (844-ж.), падыша атайын буйрук берип, тайпучин 太僕卿 [32] жана кошумча йуши 左中丞 御史中丞 [33] милдетин аткарган Чжауфанды 趙善 тастыктоо катын алып (Шяжастарга) жарлык жарыялоо жана (Шяжастардын) акыбалын сураш үчүн элчилерге даярдады.

(Хүйчжаң) доорунун 5-жылынын (845-ж.) бешинчи айында чыгарылган (Узуң падышанын 武宗) жарлыгында мындайча айтылган: “Биздин мамлекет дүйнөгө таанылган, кадыр-баркы алыс-жакынга бешилүү, таасирибиз жеткен жерлерге (падышанын) титул ыйгаруу буйругу да бардыгына жеткен. Анын үстүндө (Шяжастар, б.а. кыргыздар. – Т.Ч.) биз менен тектеш-урукташ деп жатса, жерлери биздики менен туура турса, биз алардын каганын Түндүк тараптын ыймак каганы деп титул ыйгарганыбызды жакшылап билебиз үчүн дагы, ушунча кең пейил ириинибизге, жол-жосунубузга карап дагы, алар (Шяжастар) кадырлоо менен баш ийет деп ишенем.

Шяжастардын каганы ызгаар жерде осуп чоңойгон, аялуу түндүктө жашайт, ал Шаучиндын 少卿 [34] урпактарынан болуп саналат жана башка таандык

элдерге окшошпойт, чөл таалада, мыкты даңкы менен башка уруулардын арасында кудуреттүү болуп, каармандыгын көрсөттү.

Мурда (Шяжастар) алыскы чет аймактарда жашап, кубаттуу коңшулары жагынан бөгөттөлүп, Таң сулалесине баш ийүү ойлору болсо да, Таң ордосуна тартуу-салык тапшырган эмес.

Ал эми азыр кудуреттүүлүгү менен түндүк чөлкөмдүн жолун ачып, алыстан чын көңүлү менен бизге тартып, көп котормочу аркылуу келип жатышат, бул кезде четтик (сырттык) деп бөлбөй, салт боюнча (бул мамилени) сактап, бекемдетүү керек. Ошого байланыштуу атайын жылуу маанай менен, терең ак ниетти эскертүү катары жазып көрсөтүш керек да, аларга жакшы титулдук наам кошуп, (падышанын) жарлык жарыялоо катын сый менен бериш керек, урпактары да улап, алыс түндүк жерлерге ээ болуп жүрө беришет.

Бул аземдин салтанаттуу өткөрүлүшү, алыстагы (батыш жерлердеги) элдерге ачык билдирүүгө, аларга камкордугубуз менен салтанатыбызды кадырлоо менен кабыл алдырып, (биздин) жакшылыгыбызга жана агартуубузга түбөлүктүү багыныңкы кылабыз, (шяжастардын каганына) ‘тектүү, залкар, ченемсиз баатыр, айкөл каган’ – 宗英雄武誠明可汗 – деген титулдук наам ыйгарсак болот.

Оң санжи чаңшы 右散騎常侍 [35] менен йуши чжуңчын 御史中丞 кызматында болгон Лиши 李杺 жарыяланган кат менен титулдук наамды ыйгаруу милдети үчүн элчи болсун, тийиштүү мекеме убакытты

бекитип, белектерди даярдап, жарлык жарыялоо иштерин аткаруусу үчүн буйрук берүү зарыл”.

(Хуйчан) доорунун 6-жылынын (846-ж.) тогузунчу айында (Шуанзун 宣宗 деген падышанын) жарлыгында мындай айтылган: “Былтыр дүйнө менен коштошкон падышабыз Шяжастарга титулдук наамды ыйгарууга буйрук кылгандыгына карабастан, көп өтпөй падышалык ордобузда кырсык [36] болгондуктан, алиги буйрук аткарылбай калды. Эми элчи жөнөтүп, титулдук наамды ыйгаруу аземин өткөрүп, (аларга) жарыялап, көзү өткөн падышабыздын ой-максатын улантыш оюм бар эле, бир туруп алыстагы кичүү мамлекет менен теңата болуунун кереги жок.

Эми хүйхулардын (аскердик кубаты) дээрлик жоюлуп калайын деп калды, дароо жаңыдан кайра түптөшкө ыңгайсыздай сезип жатам; бул жаңылыкты чоң иш, калыстык менен караш керек, сөзсүз көпчүлүк менен акылдашуу керек, ошондо гана түшүнбөстүктөрдөн алыс болобуз, ал үчүн чжуңшу 中書 [37] жана мынша 門下 [38] мекемелеринин бешинчи даражадан жогорку төбөлдөрү жана йушытай 御史臺 [39] менен шаңшушын 尚書省 [40] мекемелеринин төртүнчү даражадан жогорку төбөлдөрүнө буйрук берүү ылайык; алар өз ара кеңешсин да, ой-пикирлерин мага маалым кылышсын”.

(Шуанзун) падыша Дачжуң доорунун 大中 1-жылы (847-ж.) хуңлучин 鴻臚卿 [41] жана йуши чжуңчжын 御史中丞 мансабында болгон Лийены 李業 буйрук менен

жарлык катты алып, кайрадан титулдук наамды ыйгарууга Шяжастарга жөнөттү [42].

Айрым терминдик түшүндүрмөлөр:

1. Жэгу 結骨 (орус адабиятында “Цзегу”): кыргыздардын Qiqi , Kirghi , Kyrgyz) этнониминин кытай тилиндеги Таң доорундагы иероглиф жазуусу боюнча аталышынын бир түрү. Бул эки тамганын ошол кездеги окулушу: 結 ket; 骨 k t . (Кытай жазуусунун окулгандагы тыбыштарды иреттөө үчүн сөздүк түзүү комитети сунуштаган басылманы караңыз: Кытай жазуусундагы тыбышты өзгөртүү сөздүгү. – Нанчжаң шаары: Жаңши агартуу басмасы, 2012. – 1549, 1960-66. 汉字字音演变大词典编辑委员会: 《汉字字音演变大词典》, 南昌: 江西教育出版社, 2012年12月, 第1549、1960页。).
2. Хуйхэ 迴紇: Уйгурлардын (Uyghur , Uighur) этнониминин кытай тилинин иероглифтик жазуусу боюнча аталышынын бир түрү.
3. Тан-ман тоосу 貪漫山: бир жоромолго караганда, бүгүнкү Таңну-Ола тоосу: андан тышкары, бүгүнкү Саян тоо кыркалары деп да жоромол айтылат. Дагы бир вариант боюнча ал бүгүнкү Монгол Эл Республикасынын түндүк батышындагы Кыбудо (Кобдо) деген аймактагы Таңну вулияң (Танну-Ола. – Т.Ч.) тоосунун түштүк-чыгыш чокусу дешет.
4. Бул жердеги “суу” – бүгүнкү Абакан дарыясы менен ал куя турган Кем (Энесай) дарыясына карата айтылган.
5. Коңшу мамлекеттер: Жэгу мамлекети Бома 駁馬 (ала жылкы деген мааниге ээ), Дубо 都播, Дахан 大漢, Жү 鞠 деген мамлекеттер менен коңшу. – Мында: Дубо – бүгүнкү тыва элинин

бабалары. Жү – көөнө Түрк битик (руна сымал) таш жазмаларындагы Чик (Сик) деп аталган эл. (Ө.Караев чигилдерди дал ушул чик этносу менен байланыштырат. – Т.Ч.).

6. Жыгач ат: калың карда жана музда колдонулуучу унаа түрү (чаңгы, чана).

7. Бул жерде Люма 驢馬 – Боманын 駁馬 ката жазылышы.

8. Түндүк деңиз 北海: Бүгүнкү Байкал.

9. Дуду 都督: жергиликтүү аскерий жана администрациялык башчы (тугук. – Т.Ч.).

10. Анши духу 安西都護: Таң доорундагы Тайзуң падышанын Жын гуан доорунун 14-жылында (640-ж.) Таң падышалыгы Гаочаң 高昌 (Кочо) мамлекетин (бүгүнкү Турпан ойдуңунун аймагында) жок кылып, ордуна Шичжоу 西州 деген өлкөнү түзүп, Батыш чөлкөмдөгү саясий-аскерий башкаруу борбору катары Анши духуфу 安西都護府 деген түзүмдү курган. 658-жылы бул борборду Чюцыга 龜茲 (бүгүнкү Шинжаңдагы Кучар / Куча шаары) көчүргөн. Борбордун башчысы Анши духу деп аталат.

11. Женкун 堅昆 (орус адабиятында “цзянькунь”. – Т.Ч.): Хан доорунан Таң дооруна чейин Кытай иероглифтик жазма булагындагы кыргыздардын этностук ат лышынын кытай тил жазуусу боюнча варианттарынын бир түрү. Бул эки тамганын ошол кезиндеги окулушу: 堅 kiin/kien; 昆 k /k. («Кытай жазуусундагы тыбышты өзгөртүү сөздүгү», 223, 701-б.).

12. Ли Линь 李陵 (б.з.ч. 134 – б.з.ч. 74-жыл): Батыш Хан 西漢 доорунун маалындагы кытай колбашчысы (генералы). Ал өзү салгылашууда колго түшүп, анан хундар тарабына өтүп кеткен. (Таң доорундагы жазма булактарда эскерилген ханзу уламыштарында Ли Линь хундар тарабынан кыргыздардын өлкөсүн башкарып, бара-бара анын урпактары кыргыздашып кеткендиги

баяндалат. Байыркы Ли Линди “Манас” эпосундагы хан Манастын досу, үзөңгүлөшү, берилген чоросу, теги кытайлык Алмамбеттин прототиптеринин бири катары караса болот. – Т.Ч.).

13. Дувый 都尉: бул жерде кытайлык колбашчы Ли Линге карата айтылган. Батыш Хан падышасы Вуди 武帝 Ли Линге атчандарды башкаруучу аскерий кызматты – 騎都尉 мансапты берген.

14. Хыгыс 紇圻斯: Таң сулалесиндеги падышалык Кай йуан жылдарындагы кыргыздардын ат лышынын кытай иероглиф жазуусу боюнча окулушунун бир түрү.

15. Мамлекеттин тарыхы: Таң доору жылнаамасынын бир түрү, ар күнү болгон окуяларды жана иштерди өзү кандай болсо, так ошондой каттап жазган эскерүү китеби.

16. Телы (теле) 鐵勒: Суй жана Таң сулалелери доорунда азыркы Монголиядан Каспий деңизине чейин жайгашкан 40тан ашуун этностордун жана уруулардын жалпы аталышы.

17. Йи у 伊吾: Бүгүнкү Шинжаңдын Кумул шаарынын тегереги.

18. Йан чи 焉耆: Бүгүнкү Шинжаңдын Карашаар аттуу шаарынын түштүк батыш жагында 1-2 чакырымдай алыстыктагы жер.

19. Бай шан тоосу 白山: Бүгүнкү Шинжаңдын Жунгария аймагы менен Тарим ойдуңунун арасындагы Теңир-Тоо кыркаларынын бөлүгү.

20. Хыгуз 紇骨子: Кыргыздардын этностук ат лышынын кытай иероглиф жазуусу боюнча окулушунун бир түрү.

21. Хүйху (орус адабиятында: хуэйху) 迴鶻: 788-жылдан кийинки маалда уйгурлардын этностук ат лышынын кытай иероглиф жазуусу боюнча окулушу.

22. Хыгу 紇骨: Хыгуз менен бирдей.

23. Шяжас 黠戛斯: Кыргыздардын этностук ат лышынын кытай иероглиф жазуусу боюнча окулушунун бир түрү. Аны СССРде айрым аалымдар жаңылыш “хакас” деп колдонуп алышкан. Чынында ал “кыргыз” деген эле этнонимди туюнтат. (Караңыз: «Кытай жазуусундагы тыбышты өзгөртүү сөздүгү», 2083, 675, 954-66.).
24. Жажасы 戛戛斯: Кыргыздардын этностук ат лышынын кытай иероглиф жазуусу боюнча окулушунун дагы бир түрү.
25. Жувухысо 注吾合素: Дагы Жувухы су 注吾合素 деп да жазылат.
26. Жадан (賈耽; Ji D ; орус адабиятында: Цзя Дань; 730—805-жж.): Таң доорундагы Дайзуң 代宗 менен Дызуң 德宗 өкүм кылган кезеңдерде узак убакыттан бери жергиликтүү жана борбордук кеңседеги мансаптуу милдеттерди аткарган, дагы 13 жылдай башкы вазир (тунпин-чжанши) болгон инсан. Ал өз доорунун таанымал картографы блгон. Туурасы 9 метр, бийиктиги 10 метр келген карта чийип, ага Кытайдын коңшуларын жана алыскы өлкөлөрдү да жайгаштырган.
27. Сы йү шу 四夷述: Жадандын бул китеби 801-жылы жазылган. Көлөмү 40 томдон турган бул китептин толук аты – «Байыркыдан азырга чейинки өлкөлөрдөгү уруу-улуттар жөнүндө баяндоо» – 古今郡國縣道四夷述» (G j i J g o X i d o S i y i S h).
28. Лиң Чжоу 靈州: бүгүнкү Ниңша 寧夏 Хүй автоном районунун Чжоңвэй 中衛 менен Чжоңниң 中寧 оодандарынын түндүк жерлеринен болот.
29. Хыдондау 河東道: өлкөгө караштуу жерлери бүгүнкү Хуаңхэ 黃河 дарыясынын чыгыш жагы менен Тай хаң тоосунун 太行山 батыш тарабынын аралыгындагы жерлер; негизинен ал аймакка бүгүнкү Шанши 山西 провинциясынын бүткүл жерлери жана

Хыбей (Хэбей) 河北 провинциясынын түндүк-батыш жерлери камтылат.

30. Шаху тоосу 殺胡山: бул тоо Кара-Тоо деп да аталат, бүгүнкү Ички Моңголия автоном аймагындагы Баутоу 包頭 шаарынын түндүк-батыш өнүрүндө жайгашкан.

31. Каныке (канбийке, падыша кызы) Тайхы 太和公主: Таң шянзуң деген падышанын 憲宗 (806–819-жылдары тактыда отурган) кызы; ал Таң Музуң деген падышанын 穆宗 (820–824-жылдары тактыда отурган) карындашы болот. Чжаңчиндын 長慶 1-жылы (821-ж.) Хүйхулардын 登羅羽錄沒密施句主毗伽崇德可汗 каганына никеге берилген. Таң Вынзуң деген падышанын 文宗 Кайчжын доорунун 開成 5-жылы Шяжастар (кыргыздар) Хүйху (Уйгур) каганатын кыйраткандан кийин, каныке Тайхы Шяжастардын колуна түшкөн. (Шяжастардын каганы) аны Таң падышасынын чегарасын коргогон кытайлык аскерлерге жеткирип коюу үчүн 10 таркан жөнөткөн. Сапар маалында түштүк жакка качып жаткан Хүйхулардын Өгө тегин 烏介 (кийин каган болгон) деген канзаадасына жана анын аскерлерине туш келип, таркандар кырылып, каныке Тайхы болсо Хүйхулардын колуна түшүп, аларга барымта 人質 болуп калган. (Таң Вузун) деген падыша бийликте тургандагы Хүйчаң доорунун 會昌 3-жылынын (843-ж.) биринчи айында Таң сулалесинин аскерлери Хүйхуларга күтүлбөгөн жерде сокку уруп, уйгурдун Өгө каганы качып кеткенден кийин каныке Тайхы куткарылат.

32. Тайпучин 太僕卿: Мамлекеттин араба, ат жана чарба жөнүндөгү жарлыгы менен тийешелүү иш-аракет жасоого ыйгарым укуктар алган 3-даражадагы орун басар атка минер.

33. Йушижоңчжын 御史中丞: Мамлекеттин кылмыш иштер боюнча мыйзам жана кылмыш жазасын берүү ыйгарым укугуна ээ болгон 5-даражадагы атка минер.

34. Шаучин 少卿: Батыш Хан доору кезиндеги генерал Ли Лиң 20 жашка киргенде ага берилген мансаптык ат. Бул жерде Ли Лиңге ишаара кылынып айтылган.

35. Санжичаңшы 散騎常侍: Борбордук бийлик органында күтүү, насаат айтуу менен кеңеш-жооп берүү ыйгарым укугуна ээ болгон 3-даражадагы орун басар атка минер.

36. Ордодогу кырсык 朝廷變故: Хүйчжаң доорунун 6-жылынын (846-ж.) 3-айында Вузоң падыша каза болуп, “кыргыздардын (шяжастардын) каганына титулдук наам ыйгаруу салтын аткаруучу элчиси мамлекеттик өлүм-житим иштерине байланыштуу сапарга чыга албады” ..

37. Жуңшу (шын) 中書(省): Падышанын (мамлекеттин) буйругу менен саясатты аныктоо маселелерине таандык чечимдердин долбоорун иштеп чыгаруучу борбордук бийлик органы.

38. Мынша (шын) 門下(省): Падышанын буйругун текшерип талкуу жүргүзүп, так келбеген буйруктарды кайра түзөтүү иштерин алып баруучу борбордук бийлик органы.

39. Йушитай 御史臺: Мамлекеттин кылмыш иштери боюнча жаза, мыйзам, тартип, эрежелер жана өкмөттүк буйруктарга жооптуу жана атка минерлерлерди тартипке салуучу борбордук бийлик органы.

40. Шаңшушын 尚書省: Мамлекеттин атка минерлерине көзөмөл кылып, падышанын буйругун аткартуу ыйгарым укугуна ээ болгон борбордук бийлик органы. Албетте, мамлекеттин саясаты жуңшушында түзүлүп падышанын буйругу болуп кагазга түшөт, андан соң шаңшушын буйруктарды аткаруу укугуна ээ болот.

41. Хунлучин 鴻臚卿 – конокторго сый көрсөтүү жана өлүм-житим жөрөлгөлөрүн жүзөгө ашыруу ыйгарым укугуна ээ болгон 3-даражадагы аткаминер. Чар тараптагы уруу-улуттардын башчылары ордого келгенде, аларды даражасына ылайык орундарга жайгаштырчу ыйгарым укуктарга ээ болгон аткаминер. Чар тараптагы уруу-улуттардын башчыларынын урпактары ата-бабаларынын ордун мураскор катары ээлөөсү керек болуп калган чакта, алар башчы боло алаар-албастыгын толук түшүндүргөн маалыматты ал шаңшушынга 尚書省 кабарлайт. Эгерде, чар тараптагы уруу-улуттардын башчыларына титулдук наам ыйгаруу маселеси чыгып калса, анда бул кызмат ээси падышанын буйругуна ылайык ошолордун мамлекетине элчи болуп барат.

42. (Шуанзуң падышанын) Дачжуң доорунун 大中 1-жылы (847-ж.) Таң падышалыгынан Шяжастардын (кыргыздардын) каганына “Залкар, баатыр, айкөл каган” – 英武誠明可汗 деген титул (мартабалуу наам) ыйгарылган. (Албетте, Таң сулалесинин императору кыргыз каганына мындай наам ыйгарган-ыйгарбагандыгына карабастан, Ички Азия менен Чоң Алтайдагы эгемен мамлекет – Улуу Кыргыз каганатынын бийлик эгеси өзүн мыйзам ченемдүү түрдө “каган” деп санаган. – Т.Ч.).

Котормонун кыргызча текстинин редакторунан (проф. Т.К.Чоротегин):

Котормонун жана ага кошумчаланган түшүндүрмөлөрдүн автору, бээжиндик тарыхчы жана булак таануучу илимпоз, теги КЭРдин Кызыл-Суу Кыргыз автоном облусундагы кыргыздардан болгон Жаркын Турсун айымдын бул чакан эмгегинде кытайлык кыргыздардын ханзуча ономастикалык маалыматтарды кыргыз тилинде жазуу өзгөчөлүктөрүнө ылайык жекече стили сакталды.

Чындыгында, дал ушул терминологиялык усул заманбап кыргыз тилинин эрежелерине өзгөчө ылайык келет.

Үзүндүлөрү Ж.Турсун тарабынан кыргызчага которулган ушул маанилүү тарыхый булак тууралуу дагы караңыз:

Зуев Ю.А. Тамги лошадей из вассальных княжеств: (Перевод из китайского сочинения VIII—X вв. Танхуйяо, Т.3, цзюань 72, С. 1305—1308) // Труды Ин-та ист., археол. и этногр. АН КазССР. — Алма-Ата, 1960. — Т. 8. Новые материалы по древней и средневековой истории Казахстана. — С. 93–140. — URL:

https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/China/X/Van_Pu/vved.phtml

Кыргызчага которулган тексттин кытайча түп нускасы
(оригиналы):

《唐會要》卷一〇〇《結骨國》

結骨在迴紇西北三千里，勝兵八萬，口數十萬。南阻貪漫山，有水從迴紇北流，踰山經其國。人並依水而居。身悉長大，皙面綠睛朱髮，有黑髮以為不祥。人皆勁勇，鄰國憚之。其俗大與突厥同，而婚姻無財聘。性多淫泆，與外人通者不忌。其婿死喪，刀斃其面。火葬，收其骨，踰年而葬。

以木為室，覆以木皮。天每雨鐵，收而用之，以為刀劍，甚銛利。若獵獸，皆乘木馬，升降山磴，追赴若飛。

其北有騾馬國，鄰北海，畜騾馬而不乘，但取其酪充飧而已。貌類結骨，而不敦鄰好，交相侵伐。

貞觀六年，遣王義宏將命鎮撫。二十二年，結骨國君長遂身自入朝，云：“臣已一心歸國，望得國家官職，執笏而還”。遂授左屯衛大將軍、堅昆都督。

開元中，安西都護蓋嘉運撰《西域記》云：“堅昆國人皆赤髮綠睛，其有黑髮黑睛者，則李陵之後，故其人稱是都尉苗裔，亦有由然。今有改稱紇圻斯者，亦是北夷舊號。臣按國史敘鐵勒種類云：‘伊吾以西，焉耆以北，旁白山則有契弊、烏護、紇骨子。’其契弊即契苾也。烏護則烏紇也，後為迴鶻。其紇骨即紇圻斯也。由是而言，蓋鐵勒之種，嘗以稱迴鶻(紇骨)矣。其轉為黠戛斯者，蓋夷音有緩急，即傳譯語不同。其或稱戛戛斯者，語急而然耳。訪於譯史，云‘黠戛是黃頭赤面義’，蓋迴鶻乎(呼)之如此。今使者稱自有此名，未知孰是。”

會昌三年，其國遣使注吾合索等七人來朝，兼獻馬二匹。以其久不修貢，且莫詳更改之名，中旨訪求，唯賈耽所撰四夷述，具載黠戛斯之號，然後知耽之通習荒情，洽而不誤。

先是，迴鶻背恩德，侵劫諸部落，又擅入靈州。以為天亡不可容也，乃命河東等道遣兵討之。正月，命河東兵大破迴鶻於殺胡山，就帳中奉太和公主歸於我軍，可汗亦與數十騎踰山遁走，黠戛斯乘其破亡，遂有其國。

二月，遣使注吾合索等七人來朝，並獻名馬，且憑大唐威德，求冊命焉。四年，上命太僕卿、兼御史中丞趙蕃持節宣慰。五年五月敕：“我國家光宅四海，君臨八荒，聲教所覃，冊命咸被。況乎族稱宗姓，地接封疆，爰申建立之恩，用廣懷來之道，有加常典，得不敬承。黠戛斯國王生窮陰之鄉，稟迥朔之氣，少卿之後，胄裔且異於蕃夷，大漠之中，英傑自雄於種落。日者居於絕徼，隔以強鄰，空馳向化之心，莫通事大之禮。旋能奮其武勇，清彼朔陲，萬里歸誠，重譯而至，時既當於無外，義必在於固存。是用特降徽章，載明

深懇，加其美號，錫以冊書，貽厥後昆，遂荒有北。舉茲盛典，彰示遠戎，祇服寵光，永孚恩化，可冊為宗英雄武誠明可汗。命右散騎常侍、兼御史中丞李栻持節充冊使，仍命有司擇日備禮冊命。”六年九月敕：“去歲先帝冊立黠戛斯為可汗，雖有成命，旋屬朝廷變故，未果遵行。今欲遣使，且展封告之儀，續行先帝之意，又慮深僻小國，不足與之抗衡，迴鶻向殘，不合遽建置。事新體大，須歸至當，必詢於眾，方免有疑，宜令中書、門下五品以上，御史臺、尚書省四品以上，集議聞奏。”大中元年，遂命鴻臚卿、御史中丞李業持節，再冊命焉。

Булак:

Турсун-кызы, Жаркын. Кытайдын “Таң хүйяо” жазма булагындагы кыргыздарга байланыштуу маалыматтар жана алардын чечмелениши // И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин (КМУ) Жарчысы. – Бишкек: КМУ, 2021. – № 3. – Б. 173–182. –

DOI 10.33514/1694-7851-2021-3-173-182. – URL:

http://jarchy.arabaev.kg/admin-admin/fotogalere/1640071977_173-182.pdf

“Жаңы Таң-нааме” (新唐書).

215-ором.

140-баян. Түрктөр (үзүндү)

Бул китеп кытайлык «Эски Таң-нааме» тарыхый баяндама китебин түзөтүү жана кошумчалоо иштеринин жүрүшүндө пайда болгон. Ошол себептүү ал «Жаңы Таң-нааме» деп аталган. Ал эми мурдагы көп томдук китеп – “Таң-нааме” («Таңшу») же “Көөнө Таң-нааме”; “Эски Таң-нааме” (“Цзю Таңшу”) эмгеги – б.з. 618-жылдан 907-жылга чейинки доордо Кытайды бийлеп турган Тан сулалесинин расмий таанылган тарыхый жылнаамасы бодуп саналган.

Бул мурдагы көп томдуу эмгек 941–945-жылдары Кечки Цзин сулалесинин императору Гао-цзунун буйругуна ылайык улуттук тарыхты жазуу боюнча башкы министр Лү Сүй (Лю Сюй) жетектеген тарыхчылар тобу тарабынан жазылган.

Ал эми «Жаңы Таң китеби», «Жаңы Таң-нааме» («Син Таңшу») деп аталган көп томдук китеп болсо 1044-жылы жазыла баштап, 1060-жылы аякталган. Аны жазууда залкар адабиятчы жана тарыхчы Сун Ци (998–1061; анын ысымын кытайлык кыргыздар Сун Чи деп беришет) жана чыгаан мамлекеттик ишмер, ойчул, акын жана тарыхчы Оуян Сйү (1007–1072; анын ысымын кытайлык кыргыздар Оуян Шиу деп ж.б. түрдө беришет) жана башкалар салым кошкон.

Жалпысынан 225 тодон (оромдон) турган бул көлөмдүү китептин «Түрктөр» баянынын орчун үзүндүлөрүн үрүмчүлүк профессор Мамбеттурду

Мамбетакун ханзу тилинен кыргызчага которуп, 2014-жылы булак таануучулук хрестоматиялык котормо жыйнактын алкагында жарыкка чыгарган.

Бул котормонун Экинчи Чыгыш Түрк каганатынын жана Түргөш каганатынын тарыхына тийешелүү айрым бөлүктөрү VIII кылымдын алгачкы жарымындагы Ички жана Борбордук Азиядагы тарыхый жана этностук-саясий кырдаалды сыпаттоо үчүн сунушталууда.

(Хрестоматиялык жыйнагыбызда кытайлык кыргыздардын заманбап адабий тилине жана ономастикалык салтына таандык стилди сактоого аракеттендик).

<...> Билге каган Беглен зилинде кичи каган болгон. Агадил болгондуктан, ал салымым чоң эмес деп карап, такты Күлтегинге өтүнгөн. Тегин кабыл албай койгондо гана мурагерлик жол менен каган болгон. Бул Кайюандын 4-жылындагы (Таң шуанзун заманы, 716-жыл) окуя эле. Ал тегинди сол билге кан дайындап, атайын аскер иштерин башкарткан.

Баштапта, Боги Чор өлгөндө, Күлтегин анын кызматчы төрөлөрүн койбой кырып салган. Кызы Себүк Беглендин катууну болгондуктан, Тонюкук гана өлүмдөн калып, мансабынан алынып, өз элине кайтарылган. Кийин Түркөш Сүлүк өзүн каган деп жарыялап, түрк эли чачыла баштаганда, Беглен Тонюкукту мамлекет иштерине акылчы катары чакырып алган. Бул кезде анын жашы 70тен алкып, эл арасында (анын) урматы чоң болгон.

<...> Беглен тизе бүккөн луулар кол астына караган соң түштүк чек арага кол салуунун көйүндө болгон. Тонюкук ага: «Азыр болбойт. Көктүн уулу эр жүрөк адам, анын үстүнө эли колдоп жатат, быйылкы молчулук берекесин ашырды. Ал биздин колубуз жаңыдан куралып жатат, сок- туккандын пайдасы жок» - деп акыл айткан. Беглен шаар салып, ордо куруу, тоопканаларды куруу оюна келген эле.

Тонюкук: «Түрктүн эл саны Таң элинин жүздөн бирине жетпейт. Биз бир жерде олтуруктанбай, суунун тунугун, чөптүн чүйгүнүн кууп, көчүп-конуп жүргөнүбүз жана аң уулап, каруу иштетүү өнөрүнө төшөлгөнүбүз үчүн гана аларга төтөп берип келүүдөбүз, күчөйгөн кезибизде чабуул коюп, алсырап бара жатсак, тоо жакалап, токой аралап кетип дегендей Таңдын жер майышкан көп колун айласыз абалга түшүрүп жүрдүк. Олтуруктанган жагдайда урушта жеңилсек, бир жолу туткун болобуз. Будда менен Лавзы (Лаоцзы. – Т.Ч.) таалими адамды ар кандай оорчулукка чыдоону үйрөтөт. Ал каруу менен катыгездикти жактабайт» деген.

Беглен анын көрсөткөн аргасы боюнча сарайга элчи жиберип, бүтүмгө кедүүнү өтүнгөн. Падыша нак жагдайды билбегендиктен, кошула албаймын деп жооп кайтарган. Көп өтпөй аларга жаза жортуулун баштоо жөнүндө жарлык түшүргөн.

<...> 8-жылы (720-жыл) күздө Герлак өзүнүн боюна топтолгон басмыл, гый, кытан аскери бөлөк-бөлөк багыт менен ордого басып Барып, бегленди кармоого сөз байлашкан. Беглен чочуп кеткен.

Тонюкук: «Басмыл Бешбалыкта, башка эки будун элден өтө алыста. Канткенде да бириге алышбайт. Ван жүн менен Жан жэжин бири-бирин кыртышы сүйбөйт. Ар кимисинин өз алдынча тутунган жолу бар, жанашып келе койбойт. Келген күндө да биз алардан үч күн мурун түндүккө көчүп үлгүрөбүз. Азыгы какшыганда алар өздүгүнөн кайтып кетишет. Басмыл урунуп-беринген, пайдага далбастаган эл, алдында жете келет, чабуул койсо жеңилет» – деген.

Көп өтпөй басмылдар айткандай эле кол баштап, түрк ордосуна демитип келип, Ван жүн баштаган топтун келбегенин уга сала, чегинип кеткен. Түрктөр аларга капыстан чабуул коймокко дайындык көрө баштаган.

Тонюкук: «Алардын аскерлери алыстан келди, урушта кара башын сайып коюп чабышат, бет маңдай кагылышсак, төтөп берүү кыйын. Андан көрө артынан акмалап барып, өнүтүн келтирип туруп чапкан оң» деген.

Бешбалыкка 200 чакырым калганда, Тонюкук аскерлерин бөлүп, төтө жол менен капыстан чабуул коюп, Бешбалыкты басып алып, андан басмылдарга кыргыйдай тийген. Соккуга тушугуп торопою тозгон басмыл жасагы Бешбалыкка кайта кире албай, бардыгы туткун болгон. Түрктөр кайтар жолунда талоорун кылган.

Тутук Яң жыңшу алардын изине түшүп кубалоого кол астындагы Лу гуңли менен Юан чыңды аттандырган.

Тонюкук: «Яң жыңшу камалды (камалоону. – Т.Ч.) бекем сактап, алдырбас болсо, аны менен келишели. Кол

чыгарып куур болсо, торой чыгып кырчылдашсак, жеңип чыгарыбызда сөз жок» деген.

Юан чың черүүлөрүнө: «Билекти түрүп, саадакты чирене тарткыла», – деп буйрук берген. Күн өтө суук болуп, аскерлердин колу үшүп, саадак тартууга чамасы келбей, опсуз кырылган.

Юан чың качып кеткен. Яң жыңшу ченинен айрылып, жөнөкөй букара катары Лянжовда текшерүүчү болуп калган.

Түрктөр чыңалып, Боги Чордон калган элди бүт бойдон кошуп алган.

<...> 19-жылы (731-жыл) Күлтегин ааламдан өткөн. Падыша тамгасы басылган жарлыкты ала барып, көңүл айтууга сартаяк сангун Жаң чүйи, бакылоочу бек Лу шиянды жиберген. Падыша өз колу менен моло ташка арноо жазган. Эстелик тургузуу, сүрөтүн чегүү, төрт капталына уруштагы эрликтерин жазууга алты бедизчи жиберүү туурасында жарлык чыгарылган.

<...> Сол шад Панкултегин Билге кагандын уулун такка отургузган. Көп өтпөй аны Кутлук ябгу өлтүрүп, ордуна өз инисин койгон. Кийин ал дагы кастандыкка учурап, Ябгу өзүн каган деп жарыялаган. Тянь баонун алгачкы жылы (Таң шуанзон заманы 742-жыл) чоң улустардан уйгур, карлук, басмылдар биригип, ябгуга чабуул коюп, аны кыйратып, ордуна Басмылдын эл башы Элтерис каганды койгон.

Ошол кезде уйгур, карлуктар элчи аркылуу сарайга өздөрүн сол, оң ябгу деп маалымдаган. Эли Панкултегиндин уулун Өзмүш каган, анын уулу Карачаны оң шад деп атаган. Падыша элчи аттандырып,

аларды багынгыла деп буйрук бергенде, Өзмүш кулак төшөбөй койгон.

Кол астындагылар муну куптабай (жактырбастан. – Т.Ч.), карлук сыяктуу үч уруу биргелешип, Өзмүшкө чабуул жасаган. Өзмүш качып кеткен. Батыш ябгу Абус менен Карача беш миң түтүндү баштап, сарайга тизе бүккөн. Карачага кайрымга бөлөнгөн кан деген наам берилген.

3-жылы (744-жыл) басмылдар Өзмүштү өлтүрүп, башын кан сарайга жеткиздирип, Олуя аталар тоопканасына атаган. Анын ордуна иниси Бекбий тегин кулунбек коюлуп, Бекбий каган атанган. Ушул учурда түрк эли таруудай чачылып, эл басмылдын баш кишисин каган көтөргөн.

<...> Уйгур менен карлуктар Басмыл каганды өлтүрүп, уйгур Күлүк буйланы Кутлук билге Күл каган деген наам менен такка отургузуп, элди тынычтандырган. Кийинки жылы Бекбий каганды өлтүрүп, анын башын сарайга жеткиздирген.

Билге кагандын аялы Кутлук Себүк катын журтун баштап келип, тизе бүккөн. Көктүн уулу Хуайн сарайында дасторкон жайып, топ вазирди кабылдаган. Бул ишти ыр курап даңазалап, катынга «Багынган элдин айымы» деген чен берген, ары жылдык каржысына 200 миң теңгё бөлгөн.

<...> Түркештин башка бир уругунун бутагынан чыккан Кабыш чор Сүлүк деген киши эл-журтун айланасына чогултуп, өзүн каган деп жарыялаган. Сүлүк журт сураганга чебер чыгып, уруу тайпалар акырын ага

багынып, эли 200 миңге жетип, Батыш өңүргө өктөмдүк кыла баштаган.

Кайюандын 5-жылы (таң шуанзаң заманы, 717-жыл) ал сарайга саламга келип, оң каруу коргоо баш сангуну, Түркеш тутугу деген чен алган. Сарай анын тартууларын албаган.

Баштабында Сүлүк кол астындагыларга кайрымдуу болгон. Анын үстүнө мээнеткеч, үнөмчүл болгон. Ар жолку жортуулда түшкөн олжону кол астындагыларга чып-чыргасын коротпой бөлүштүрүп берип турган. Уруу тайпалар Сүлүктү жактап, элге кызмат кылууга пейилдүү болушкан. Тибет, түрк элдери менен да жылуу мамиледе болгондуктан, эки эл кызын берген. Ал үч элден алган аялына катын мартабасын берип, бирганча уулун ябгулукка дайындаган. Ошондон улам чыгашасы көбөйүп, картайганда камыгып калуудан кабатырланып, согуш олжолорун кымыра баштаган. Кол астындагылардын көңүлү эки анжы болуп, жык кеткен. Анын үстүнө шамал даарып, бир ныптысы шал болуп, жумуш жасай албай калган. Баш жетек Бага таркан менен думаштын уруулары күчтөнгөн. Эл ичинде Саганын өлааты «сарылар» (сары тектүүлөр), сүлк уруусу «каралар» (кара тектүүлөр) деп жиктелип, өз ара бири-бирин шынаарлап, жоолошкон.

Көп өтпөй Бага таркан менен Думаш түн ичинде капыстан чабуул жасап, Сүлүктү кармап өлтүргөн. Думаш Таркандан жашырып, Сүлүктүн уулу Токсон кут чорду Суяпка (Суйаб шаарынын орду – азыркы Чүйдөгү Ак-Бешим шаар чалдыбары. – Т.Ч.) алпарып каган көтөргөн.

Кара тектүүлөрдүн каганы Эр бий тегинди Талас шаарына бекиндирген. Андан кийин алар менен бирге Бага тарканга чабуул жасаган.

Падыша Түркешти, Паргананын батышындагы элдерди тынчтандыруу жана жараштырууга батыш Шор чөл аталыгы Гай жыйындү жиберген.

Бага таркан менен Гай жыйун Шаш (Ташкент. – Т.Ч.) каны Багадур тудун менен Кеш (азыркы Өзбекстандагы Шахрисабз. – Т,Ч,) каны Шыкандийди баштап, Сүлүктүн уулуна биргелешип чабуул жасап, Суяп шаарын талкандаган. Токсон туусун таштай качсада, кармалып калган. Иниси Ябгу Тон-аба дагы колго түшкөн.

Шаликтин чыңоол башы Миң лыңча кылданган колду баштап, Паргана каны менен биргелешип, Талас шаарына капыстан чабуул коюп, каралар каганынын жана анын иниси Барыстын башын кескен.

Яркен камалына басып кирип, Ярголдук бийке менен Сүлүктүн катунун, Эр бийдин катунун колго түшүрүп кайткан жана Батыш өңүрдө таруудай чачылып кеткен бир канча түмөн адамдын башын кошуп, бардыгын Паргана канына тапшырган. Бардык эл багынган.

<...> Тянь баонун алгачкы жылы (Таң шуанзун заманы 742-жыл) түркештер каралар уруусунан Элетмиш Кутлук билгини каган көтөргөн. Ал сарайга далай жолу элчи аркылуу тартуу жиберген. Тяньбавнын 12-жылы (753-жыл) каралар уруусу Теңири Элемишти каган көтөргөн, сарай дагы макулдук берип, жарлык түшүргөн.

Жиди жылдарынан (Таң сузун заманы, 756–757-жылдар) кийин түркештер бошоп (начарлап жана ыдырап. – Т.Ч.) кеткен, сарылар менен каралар өз алдынча каган дайындап, бири-бири менен жоолошкон.

Орто түзөндүктүн (Кытайдагы Тан сулалесинин. – Т.Ч.) эл ичиндеги жоболонго (Кытайдагы ички сарай төңкөрүш аракеттерине. – Т.Ч.) байланыштуу аларды тизгиндөөгө мурчасы жетбеген.

Чыянюан жылдары (Таң сузун заманы, 758–759-жылдар) каралардын каганы Ата Буйла сарайга мурункусундай элчи жиберип турган.

Дали жылдарынан (Таң дайзун заманы 766–779-жылдар) кийин Карлуктар чыңалып, Суяп дайрасынын боюна конуш которгон.

Сарылар менен каралар алсыздай баштап, карлуктарга багынды болгон.

Кушуранын калган уруусу уйгурга тизе бүккөн. Жойулганга чейин Бың тегин Агни шаарына жайгашып, өзүн Ябгу деп атаган. Уруусунун калган бөлүгү Жыншалиң (богда) жеринде туруп калган, жан саны 200 миң болгон.

Булак:

“Жаңы Таң-нааме”. 215-ором / Которгон Мамбеттурду Мамбетакун // Ханзу тарыхый жазмаларындагы кыргыздар / Башкы түзүүчү Мамбеттурду Мамбетакун уулу; жооптуу ред.: Маметкары Абдыкерим уулу, Ойингова. — Үрүмчү, 2014. – Б. 221–235.

“Эл башкаруу өрнөктөрүнүн” маалыматтары

Таң сулалеси доорунун тарыхына жана эл аралык байланыштарына сереп салуу үчүн “Башкаруу күзгүсү катары кайра баяндалган тарыхый окуялар” (資治通鑑; “Цзы чжи тун цзян”; *Zizhi Tongjian*) деген кытайча эмгектин аталышын кытайлык кыргыз илимпоздору “Эл башкаруу өрнөктөрү” деп которушкан.

Таң сулалеси доорунда жазылган жана жылнаама түрүн да алган ушул көлөмдүү тарых китеби Кытайдагы 1362 жылдык тарыхый окуяларды өзүнө камтыган.

Бул даңазалуу эмгектин автору Сыма Гуаң (*Sima Guang*; 司馬光; 1019 – 1086), сыпайы аты Жунши, өз доорундагы чыгаан тарыхчы, саясатчы жана жазуучу болгон. Ал Сун сулалесинин жогорку даражалуу окумуштуусу жана төбөлү болгон.

Жалпысынан 294 томду (оромду) түзгөн бул көлөмдүү эмгекти ал 19 жыл ичинде (1066–1084) жазып бүткөн.

Анын кыргыз жана түрк тарыхы үчүн олуттуу айрым үзүндүлөрүн профессор Мамбеттурду Мамбетакун кыргызчага которгон жана 2014-жылы жарыялаган.

210-ором

Таң руйзуң заманы

Жиңйүндүн 2-жылы (711-жыл)

Төрө вазир Хы фыңяв мамилегер вазир ордунда түрккө (борбору Орхондо жайгашкан Экинчи Чыгыш Түрк каганатына. – Т.Ч.) элчи болуп барып, Боги чорго: «Чумул, кыргыз элдери улуу Таң жамаатынан үйлөнгөнүңүздү угуп, бардыгы сизге багынды. Каган неге сиз улуу Тандын таажысы менен чендүү чепкенин кийип, атак белбоосун байланып, Гуу урууларына көрсөтпөйсүз? Бул өтө жакшы эмеспи?» деп, акыл айткан.

Боги чор буга макул болуп, эртеси башына атак бөркүн, үстүнө күлгүн түстүү сарай кийимин кийип, түштүккө карап эки жолу таазым кылып, будун болгонун билдирген, ары уулу Яңашты вазир Хы фыңяв менен бирге сарайга жиберген.

11-айдын 8-күнү алар ордого жеткен. Хы фыңяв элчилик милдетин аткарганы үчүн, санак бөлүм жандоору болгон.

211-ором

Таң шуанзуң заманы

Кайюандын 3-жылы (715-жыл)

Паргана — байыркы усун эли. Анын сарайга кирип болгонуна далай замандар болгон.

Тибеттер менен Тазылар (араптар) биригип, Алуданы кан көтөрүп, Парганага чабуулдаган.

Паргана каны жеңилгенден кийин Анши баскактыгынан көмөк сураган.

Кайюандын 4-жылы (716-жыл)

6-айдын 29-күнү байгурлар (байырку. – Т.Ч.) түрк каганы Боги чордун башын кесип, сарайга тартуулаган. Андан мурун Боги чорго түндүктөгү байгурлар чабуул жасап, Тугла суусунун боюнда алардын талканын чыгарган.

Ал жеңишине желпинип кайра тарткан жолунда байкас кылбай, байгурлардын Кышлак баштаган жеңилген аскеринен кокустан тап болуп, талдуу токойдо мерт болгон.

Ошол учурда Даву аскер мекемесинин кенже сардары Хав линчуан жарлык менен түрккө элчиликке барган. Кышлак Боги чордун башын ага тапшырып, экөө бирге кан сарайга келген. Сарайдагылар Боги чордун башын көчөгө илип коюп, элге көрсөткөн.

Байгур, Уйгур, Тонра, Сеп, Бугу уруулары келип багынган. Кан сарай аларды Даву аскер мекемесинин түндүк жагына орундаштырган. Боги чордун баласы кичи каган такка мурагерлик эткен.

Боги чордун агасы Кутлуктун баласы Күлтегин аны өлтүргөн. Ошону менен Бирге Боги чордун өзгө балдарын жана жакын шериктерин түгөл кырып таштаган.

Күлтегин өзүнүн агасы сол билге кан Бегленди каган тагына отургузган. Билге каган дегенибиз мына ушу. Эли аны кичи шад деп атаган.

Билге каган такка отуруу кезегин Күлтегинге берсе да, ал кабыл албай койгон. Ошондон улам Билге каган Күлтегинди сол билге кан этип дайындап, жалпы колду башкарткан.

212-ором

Таң шуанзуң заманы

Кайюандын 13-жылы (725-жыл)

Падыша ички аким бек Юан жинди мамилегер вазир катары түрктөргө өз жарлыгын жеткирүүгө буюрган.

Түрк каганы кичи шад, Күлтегин, Тонюкуктар ордодо уй мүйүз отуруп, Юанжинга конок ашын берген.

Дасторкон үстүндө Юан жинге: «Тибеттер — иттен жаралган, гый менен кытандар — түрктүн кулу. Бирок алар улуу Таңдын каникелерине никелешип жатышат, ал эми биздин далай жолку кудалык суранчыбызга оң жооп болгон жок. Бул деги эмнеликтен ушундай?»

Жат журттарга чыгарылган бийкелердин падышанын өз кыздары эместигин биз жакшы билебиз. Алардын чын же жалган бийке экенинде элдин эмне жумушу бар деңизчи. Ошентсе да, биздин арты-артынан койгон талабыбыз аткарылбай, будун журттар алдында бетибизди көтөрүп жүрө албай калдык» (б.а. “намыстандык”. – Т.Ч.) дешкен.

Юан жин алардын талабын падышага жеткирүүгө убада берген. Кичи шад вазири Ашнатек элтеберди кан сарайга тартуу тапшырууга жөнөткөн. Ал падышаны ээрчип чыгышка барып, тооп кылуу салтына катышкан.

12-айдын 20-күнү түрк элчиси Ашнатек элтебер элине кайтууну суранган. Падыша аны мол сыйлык менен жолго салган, бирок алардын кудалашуу талабын макулдабаган (б.а. колдоого алган эмес. – Т.Ч.).

Таң сузуң заманы

Ганюандын 2-жылы (759-жыл)

Уйгур Билге Көл каган ааламдан өткөн. Тун баласы Ябгу мурда эле кастыктан улам мерт болгондуктан, кагандын балтыр эти ката элек кичи баласын эл хан көтөрүп, Теңир каган деп атаган.

Уйгурлар Ныңго хан кызын (каныкени) Билге Көл каган менен бирге жерлемек болушканда (б.а. аны өлтүрүп, мүрзөгө чогуу көммөк болгондо. – Т.Ч.), каныке:

“Уйгурлар Орто түздүк мамлекетинин салтына маашыр болгондуктан, алардан кыз алышкан. Эгер силер өзүңөрдүн салтыңарды карманаар болсоңор, анан эмнеге он миң чакырым арыдагы Орто түздүк (Кытай) кыздары менен никелешесиңер!” – деген.

Ошону менен хан кызынын (Тан императору сулалелер аралык нике үчүн жиберген каныке. – Т.Ч.) уйгурлардын салт-санаасы боюнча бети тилинип, (ал) жошодой кан агызып ыйлаган. (Жесирлер атайылап өз бетип апчып, кан агызып кошок кошкон жөрөлгө кыргыздарда ХХ кылымдын башына чейин сакталган. – Т.Ч.)

246-ором

Таң Винзон заманы

Кайчыңдин 5-жылы (840-жыл)

Эң алгач Эвирголдун батышы, Агнынын түндүгүндө кыргыз деген бир уруу болгон. Алар байыркы гергурлар (кыргыздар. – Т.Ч.) эле.

Таң падышалыгынын алгачкы жылдарында кыргур делип, кийин хагас (кыркыс) деп аталган.

Таң Сузуң заманы Ганйуандын алгачкы жылдарында (759–761-жылдар аралыгы) кыргыздар уйгурлар тарабынан жеңилген. Ошондон тарта Орто түздүк (Кытай мамлекети. – Т.Ч.) менен катташпай калган.

Эл башынын аты Эр болуп, ордосун Жашыл-Тоого тиккен. (Мындагы “эр” терминин “эдиз”, “ажо” ж.б. сөздөр менен калыбына келтирүү далаалаты жасалып келет. Мамбеттурду Мамбетакун аны “эр” деп жоромолдойт. – Т.Ч.)

Уйгур мамлекетинин ордосунан – төө менен 40 күндүк жол.

Кыргыздар кабелтең, эр жүрөк болгондуктан, Тибет менен Уйгурлар (мамлекеттери. – Т.Ч.) аларга дайыма жагынып, сый көрсөтүп, атак берип, өзүнө тартып келишкен.

Уйгурлар алсыраганда Эр өзүн каган деп жарыялаган.

Уйгурлар вазирге аскер баштатып, кыргыздарга чабуул жасаган.

Арада 20 жыл уруш болуп, Уйгурлар Кыргыздардан көп жолу жеңилген.

Кыргыздар уйгур каганына сөз айттырып:

«Сенин көрөөр күн, ишээр суун бүттү, алтын ордонду аламын» деген. Уйгур каганы туручу чатыр “алтын ордо” делген.

Уйгур вазир Күремир ишенимдүү каганды (Алп Күлүк Билге ишенимдүү каганды) өлтүргөндөн кийин Апсан тегин такка отурган.

Уйгурлардын Күлүк Бага аттуу айдакчы сардары кыргыздын 100 миң аттуу аскерине жол баштап, Уйгурларга чабуул койгон.

Уйгур колун талкандап, Апсан менен Күремирди өлтүрүп, ордонун күлүн көккө сапырган. Уйгур уруулары чар тарапка тозгон.

Вазир Сапчык менен Биң тегин 15 урууну баштап, күн батыштагы Карлуктарга баш мааналаган.

Бир бөлүгү Тибетке, бир бөлүгү Аншиге кеткен.

Кагандын иниси Утмыш баштаган вазир Чексим, Бүркүт, тегин нагызчурлар эл-журту менен Таң сулаласынын Тянды аскерий мекемесинин чеги айланасына жетип келишип, ошол жердеги келгиндер менен аралаш конуштап, аштык алып-сатып, тирикчилик кыла баштаган жана Таңга каранды болууну суранышкан.

Кышында, 10-айдын 14-күнү, Тянды аскерий мекемесинин элчиси Вын Дийи ордого: «Уйгурлардын качкан кошууну батыш шаарга таяп калды. Чубаган адамдын катары 60 чакырымга созулуп, аягына көз жетпейт. Чек арадагы эл Уйгурдун качкан кошуундарынын жапырылып келгенинен кабатыр болушууда», – деп кабарлаган.

Падыша Жиңвунун коргоочусу Лю Манга Жяйү Гуанды (чек ара) оозун бекем сактап. Уйгурлардан абай болууга жарлык түшүргөн.

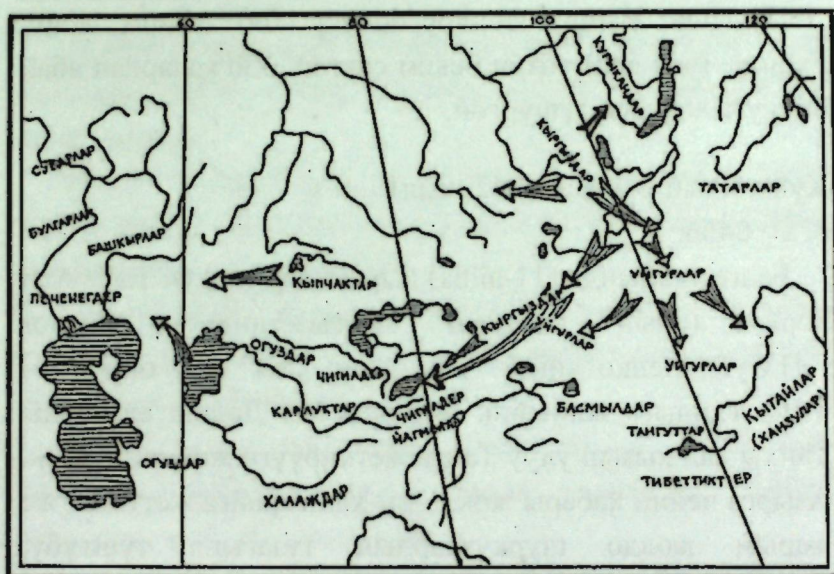
Хүйчандын 2-жылы (842-жыл)
<...> 0466.

Бештин айында (11-айда) кыргыздар сангун Табу Алп Зорду (анын ысымын кыргызстандык синолог Г.П.Супруненко айым “Тапу Алп Сол” деп окуган. – Т.Ч.) Тяндыга жиберип: «Мурун биз Дөлөш алптарды Тайхы хан кызын улуу Таңга жеткирүүгө жиберген элек. Азырга чейин кабары жок. (Ал) хан сарайга жеттиби, же жарым жолдо шуркуялардын тузагына түштүбү, билбедик. Биз аскер чыгарып издетибиз, көкөлөп көккө чыккан, жемирилип жерге кирген болсо да, таппай койбойбуз!» – дегенди айттырган.

Дагы: «Биздин кагандык Каражонго которулуп, уйгурлардын мурунку (мамлекетинин) жерлеринде турмакпыз, анын ичинде мурун колго келтирилген Анши, Бешбалык жана ошол жерде жашап жатышкан татар сыяктуу беш уруу эл бар», – деген. <...>

Булак:

Сыма Гуан. Эл башкаруу өрнөктөрү. 210-, 211-, 212- жана 246-оромдор / Которгон Мамбеттурду Мамбетакун // Ханзу тарыхый жазмаларындагы кыргыздар / Башкы түзүүчү Мамбеттурду Мамбетакун уулу; жооптуу ред.: Маметкары Абдыкерим уулу, Ойингова. — Үрүмчү, 2014. – Б. 293–311.

Карта. IX – X кылымдардагы Ички жана Борбордук Азиядагы журт которуулар жана этностук кырдаал. Т.Ч.

Кыскача кошумча (Т.Чоротегин):

751-жылы Атлах салгылашуусу орун алган учурда жана андан кийинки мезгилде кыргыздар негизинен Талас өрөөнүнөн алда канча алыскы түндүк-чыгыштагы чөлкөмдө – Түштүк Сибирдеги Энесай Кыргыз каганатында байырлашкан. Демек, фолк-хистори нугундагы бурмалоолорду четке кагып, кыргыздар 751-жылдагы Атлах салгылашуусуна тикелей катышпагандыгын баса белгилөө үчүн жогорудагы кытайлык жазма маалыматтарды да хрестоматиялык жыйнагыбызда калыстык үчүн сунуш кыла кеттик.

Кыргыздардын айрым топтору Энесайдан жана Ички Азиядан Теңир-Тоого 840–845-жылдарда жүзөгө ашырылган ири жортуулдар маалында, – башкача айтканда, академик

В.В.Бартольд жазган “Улуу Кыргыз дөөлөтү” (“*Кыргызское великодержавие*”) жана профессор Ю.С.Худяков жазган “кыргыздар колун жылдызга сермеген саат келген” (“*звёздный час в истории кыргызов*”) доордо, – бир нече баскычта журт которуп келишкен.

Алар үчүн Чыгыш Теңир-Тоо өзүнүн тарыхый атажурту катары кабыл алынган. Бул жагдай кийинчерээк кыргыздын баатырдык эпосу “Манаста” да хан Манас Алтайдан Таласка кайтып келгендиги жөнүндөгү эпизоддо көркөм чагылдырылган.

Мындагы Алтай сөзү, – “Чоң Алтай” маанисинде алганда, – кеңири чөлкөмдө камтыйт; учурда Чоң Алтай 4 мамлекетке (Орусия, Казакстан, Кытай жана Монголияга) жиктелген жалпы Алтайды жана Энесайдын жогорку агымын (азыркы Саян тоолорунун өрөөнүн) да камтып турат.

2021-жылдын 10-сентябрындагы Атлах салгылашуусунун мааракесине арналган эл аралык илимий жыйынга Алтай мамлекеттик университетинин (Барнаул шаары, Алтай чөлкөмү, Орусия) “Чоң Алтай” эл аралык илимий долбоорунун өкүлү, тарых илимдеринин доктору, профессор Ю.А.Лысенко айым да онлайн катышкандыгын кошумчалай кетелик.

Албетте, V–XII кылымдарда кыргыздардын олуттуу бөлүгү Түштүк Сибирде кала бергендиги жөнүндөгү факты назарда тутуу менен бирге, кыргыздардын айрым топтору жана өкүлдөрү Түргөш, Карлук, Карахандардын, чыгышыраакта – Тибет, Уйгур, Кытаң (кидан), Монгол жана Кытай мамлекеттеринин аймагында деле байырлашкандыгы жөнүндөгү орто кылымдардагы жазма булактардагы үзүл-кесил маалыматтарды эми четке кагууга болбойт, деп белгилейбиз.

“Кыргыздарды жалаң гана Кыргыз каганатынын аймагынан издөө алгылыксыз”, деген пикирди алгач синолог

Г.П.Супруненко 1988-жылы бул хрестоматиялык жыйнактын авторуна айткан эле.

Дагы караңыз:

Ligeti, L. Die Herkunft des Volksnamens Kirgis. In: Korosi Csoma Archivum (Budapest), Vol. 1, No. 5, 1925, pp. 369—383.

Tursun, Jarkyn. (Jayiken Tuerxun). A concise commentary on the records of the Qirqi in the Tang Dynasty, Tugay, Tiigayji and Xin Tangshu, Yu Taishan & Li Jinxiu ed. International Journal of Eurasian Studies (further: IJES), vol. 9, pp. 221–241, Beijing, The Commercial Press, 2019. – 《通典》、《唐会要》、《太平寰宇记》、《新唐书》有关“结骨”（黠戛斯）文献要注，余太山、李锦绣主编《欧亚学刊》（新9辑）·北京·商务印书馆·2019年8月，第221–241页。

Tursun, J. (Jayiken Tuerxun). Interaction between the Qirqi and the Tang Dynasty in the early Tang, Yu Taishan & Li Jinxiu ed. IJES, vol. 9, pp. 61–70, Beijing, 2019. – 唐前期坚昆（结骨）国与唐朝的交往，余太山、李锦绣主编《欧亚学刊》（新9辑）·北京·商务印书馆·2019年8月，第61–70页。

Tursun, Jarkyn. (Jayiken Tuerxun). The direction and destination of migrations of nomadic tribes in northern China from the 3rd century B.C. to the 9th A.D., Yu Taishan & Li Jinxiu ed. Eurasian Studies, vol. 9, pp. 22–30, Beijing, Zhonghua Shuju, 2009. – 汉唐时期中国北方游牧部族迁徙的方向和目的地，余太山、李锦绣主编《欧亚学刊》（第九辑）·北京·中华书局·2009年，第22–30页。

Tursun, Jarkyn. Between the Kyrgyz Khaganate and the Tang dynasty: Kyrgyz ruler (khagans), chieftains, chief minister, chancellors, generals and envoys in Chinese historical records (circa 7th to 9th century), in: The Proceedings of the international scientific conference devoted to the 60th anniversary of Dr. Muratbek Kojobekov, the scholar who studies the history of the Kyrgyz Khaganate in the Yenisei basin: (KSU named after I. Arabayev, Bishkek, 23 November 2018) / Edited by T. Chorotegin, O.K. Karatayev. – Bishkek: MaxPrint, 2018. – P. 76–93.

Tchoroev (Chorotegin) T. Professor Yu Taishan and Ancient Ethnic History of the Kyrgyz // 1st International Eurasian Symposium On Social Sciences and Arts. 13–14 May, 2022, Antalya, Turkey: Proceeding Book. – Ankara: KutBilim Research, Culture and Solidarity Association, 2022. – 358 p. – ISBN: 978-605-73444-1-0. – P. 25–41.

Chorotegin (Tchoroev) T. Ancient Ethnic History of the Kyrgyz A ordig to Pro ssor Y Tish // Схід та Україна. Матеріали міжнародної наукової конференції «Схід та Україна: наукова конференція присвячена пам'яті Ярослава Дашкевича», яка відбулась 17–18 жовтня 2022 / Упорядник д. і. н. Я. В. Пилипчук. Київ: Нац. Педагогіч. університет імені М.П. Драгоманова, 2022. (укр., пол., азерб., тур., узб., англ. мовами). – 242 с. – С. 20–33.

Yu Taishan. A Note On The Geographical Location Of Jiankun and the Hypothesis about Juanhan - Jiankun Identity // IJES. – Beijing, 2019. – Vol. 9. Special Issue on the Study of Kirghiz History and Culture / Editors-in-Chief Yu Taishan and Li Jinxiu. English Editor Bruce Doar. – P. 01–05. – (in Chinese).

Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности // Живая старина. — СПб. — 1896. — Год VI. — Вып. III—IV. — С. 277–456.

Байтур, Анвар. Кыргыз тарыхы лексийалары / Жооптуу редактор Ошур Мамбет. — Артыш: Кызыл-Суу Кыргыз басмасы, 1986. — 7 + 340 б.

Бартольд В.В. Сочинения: в 9 т. / Ред. коллегия: А.М. Беленицкий, и др. — М.: Изд. Вост. Лит., 1963–77. — Т. 1–9.

Бартольд В.В. Киргизы: Исторический очерк // Сочинения. — Т. 2. — Ч. 1. — С. 471–543.

Бернштам А.Н. О появлении киргизов на Тянь-Шане в IX—XI вв. // СВ. — 1956. №4. — С. 118–125.

1-эл аралык байыртадан бүгүнкүгө чейинки кыргыз-түрк мамилелери симпозиуму докладдары (3-5-май 2013, Бурса) / Басмага даярдаган жана ред. проф., д-р Гүлзура Жумакунова. — Бурса: Улудаг университети басмаканасы, Bil t Mtb ilik v Ambalaj San. A.Ş., 2017. — ISBN 978-975-6149-84-3. — XXIV+466 бет. — Улудаг университети жарыялары.

Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. — М.—Л.: Изд-во АН СССР, 1950 — 1953. — Т. 1—3.

Большаков О.Г. К истории Таласской битвы (751 г.) // Страны и народы Востока. — М.: Наука, 1980. — Вып. 22. — Кн. 2. — С. 132—136.

Боровкова Л. А. Запад Центральной Азии во II пол. до н. э. — VII в. н. э. — М.: Наука, 1989. — С. 61-62.

Боровкова, Л.А. Царства «Западного края» во II—I веках до н. э. [Текст]: Восточный Туркестан и Средняя Азия по сведениям из «Ши цзи» и «Хань шу» / Российская акад. наук, Ин-т востоковедения. — Москва: ИВ РАН-КРАФТ+, 2001. — 355, [12] с.

Бутанаев В.Я., Бутанаева И.И. Эне-Сай кыргыздары: фольклор жана тарых / Кыргызчага которгон проф., т.и.д. О.К.Каратаев. — Бишкек: "Сорос-Кыргызстан" Кору, 2002. — 228 б.

Бутанаев В.Я., Худяков Ю.С. История енисейских кыргызов: [монография] / Хакас. гос. ун-т им. Н.Ф.Катанова, Ин-т ист. и права. — Абакан: Изд-во Хакас. гос. ун-та, 2000. — 272 с.

Караев О.К. К вопросу о терминах кыргыз и хакас // Народы Азии и Африки. — 1970. — № 4. — С. 255—259.

Караев О., Кожобеков М.Ч. О переселении енисейских киргизов на Тянь-Шань // Вопросы этнической истории киргизского народа / Отв. ред. О.Караев, И.Молдобаев. — Фрунзе: Илим, 1989. — С. 41—66.

Каратаев, О.К. Кыргыздардын теги, таралуу ареалы, этностук-маданий алакалары / Жооптуу редакторлор Т.Чоротегин, П.Казыбаев. — Бишкек, 2013. — 290 б.

Кожобеков, М.Ч. Кыргыз каганатынын тарыхы / Илимий ред. Т.К.Чоротегин. — Бишкек: Жусуп Баласагын атн. КУУнун «Университет» басмаканасы, 2013. — 188 б.

Кюннер Н.В. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. — М.: Изд-во восточной литературы, 1961. — 391 с. — URL: <http://kronk.spb.ru/library/kunernv-1961.htm>

Лубо-Лесниченко Е.И. Сведения китайских письменных источников о Суябе (городище Ак-Бешим) // Суяб. Ак-Бешим:

Археологические экспедиции Государственного Эрмитажа. — СПб: ГЭ, 2002. — С. 115—127.

Малявкин А.Г. Историческая география Центральной Азии: (Материалы и исследования) / Отв. ред. Ю.М.Бутин. — Новосибирск: Наука, 1981. — 336 с.

Материалы по истории кыргызов и Кыргызстана. Т. 2. (Извлечения из китайских источников II в. до н.э. — XVIII в.). / Отв. ред. К.Джусаев. — Бишкек: КТМУ, 2003. — 260 с.

Орхон-Енисей тексттери / Жоогтуу ред. С.Кудайбергенов, С.Сыдыков. — Фрунзе: Илим, 1982. — 240 б.

Супруненко Г.П. Документы об отношениях Китая с енисейскими кыргызами в источнике IX века "Ли Вэй-гун хойчан ипий цзи" ("Собрание сочинений Ли Вэй-гуна периода правления Хойчан, 841 — 846 гг.") // Изв. АН КиргССР. — Сер. обществ. наук. — 1963. — Т. 5. — Вып. 1. История. — С. 67—81.

Супруненко Г.П. Из истории взаимоотношений Танской империи с енисейскими кыргызами // Сибирь, Центральная и Восточная Азия в средние века. — Новосибирск: Наука, 1975. — С. 59—64.

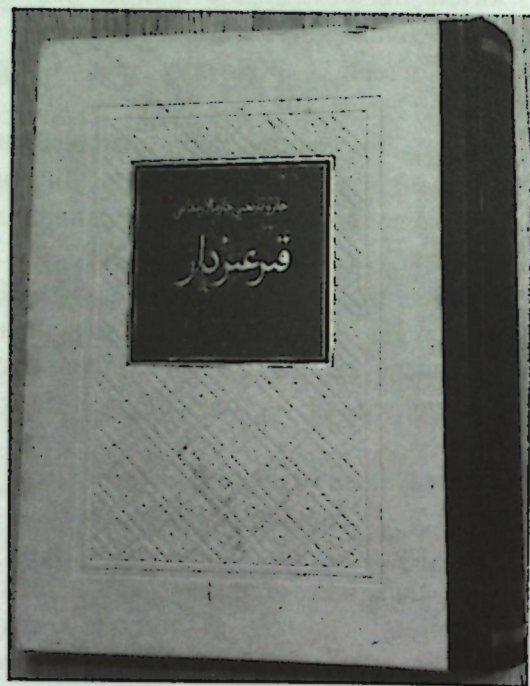
Худяков Ю.С. Вооружение енисейских кыргызов IX—XII вв. / Отв. ред. Е.Медведев. — Новосибирск: Наука, 1980. — 176 с.

Худяков Ю.С. Кыргызы на просторах Азии / Отв. ред. Т.К.Чоротегин. — 2-е, испр. изд. — Бишкек, 1995. — 232 с.

Чороев Т.К. Этноним "кыргыз" по данным Махмуда Кашгари (XI в.) // Вопросы этнической истории кыргызского народа. — Фрунзе: Илим, 1989. — С. 113—121.

Яхонтов С.Е. Древнейшие упоминания названия "киргиз" // Советская этнография. — 1970. № 2. — С. 110—120.

Кытай тилиндеги башка көөнө булактардын 751-жылдагы Атлах салгылашуусу жана Ички жана Борбордук Азиядагы этностук-саясий жагдайлар жөнүндөгү башка маалыматтары, буюрса, чет-четинен кыргызчага которулуп жатат. Буга КЭРдин Бээжин, Үрүмчү жана Артыш шаарларындагы көп этностуу кесиптештерибиз опол тоодой салым кошууда.

Сүрөт. Ханзу тарыхый жазмаларындагы кыргыздар / Башкы түзүүчү Мамбеттурду Мамбетакун уулу; жооптуу редакторлор: Маметкары Абдыкерим уулу, Ойингова. — Үрүмчү: Шинжаң Эл Баш басмасы; Шинжаң Эл басмасы, 2014. — 4+670 бет (ханзуча текст — 350 бет). — ISBN 978-7-228-18127-8. — [Улуттук жазуудагы басылмаларды атайын колдоо коомунун көмөк түрү].

II. МУСУЛМАН БУЛАКТАРЫ

Кудама ибн Жа'фар жазган “Хараж китеби”

Географ Абу-л-Фараж Кудама ибн Жа'фар (туулган мезгили белгисиз — өлгөн мезгили 297- же 310-хижра жылынын, б.а. 922- же 949-жылдын аралыгы) — теги боюнча арамей христиан (тарса) болгон, бирок кийинчерээк багдаттык халиф ал-Муктафинин тушунда ислам динин кабыл алган.

Анын 316-хижра жылы, б.а. 928-жылы арапча жазылган “*Китаб ал-хараж*” — “Хараж (жер салыгы) китеби” аттуу чыгармасында Борбордук Азияга, — анын ичинде Талас жана Чүй өрөөндөрүнө, — байланыштуу айрым кызыктуу географиялык жана этнологиялык маалыматтар камтылган.

<...> Жувикаттан (аны К.М.Байпаков Бек-Төбө кыштагындагы шаар чалдыбары менен окшоштурат. — Т.Ч.) Тараз шаарына чейин жайыттарды жана калктуу конуштарды аралап, 2 фарсах жүрүү керек (1 фарсах аралык өлчөмү — болжол менен 6 чакырымдай. — Т.Ч.).

Тараз шаарынан Төмөнкү Барсханга чейин — 3 фарсах. (Бул “Төмөнкү Барсхан” шаарын археологдор Т.Н.Сенигова менен К.М.Байпаков азыркы Тараздан 20 чакырымдай чыгышыраактагы Төрткүл-Төбө шаар чалдыбарынын ордунда болчу, деп эсептешкен. — Т.Ч.).

Төмөнкү Барсхандан Касрабаска чейин эки фарсах бар; оң жагында — тоолор, сол жагында — Кум, бул

жылуу (шамалдан ыктоо) жерге. Ал Харлух (карлук. – Т.Ч.) аймагынын башталышы болуп саналат. Кум түндүк тарапка кеткенде Тараз менен Куландын ортосунда жайгашкан. Кумдун ары жагында кум менен ташка толгон чөл бар; анда жылаандар кезигет. Бул (чөлдүү талаа) кимактардын аймагынын чек арасына чейин 2 фарсахтай созулуп жатат.

<...> Ошентип, Тараз шаарынан Куланга чейин Кулан деп аталган чөл аркылуу 14 фарсах жүрүү керек. Биз буга чейин (чөлдү) сыпаттап бердик. Куландан Бирки (Мерке. – Т.Ч.) деген бакыбат кыштакка чейинки аралык (206-бет) 4 фарсахты түзөт. Биркиден Аспарага чейин Кулан чөлүнө окшош чөл аркылуу 4 фарсах жүрүү керек.

Аспарадан Нузкет деген чоң кыштакка чейин – 8 фарсах. Нузкеттен Харанжуван деген чоң кыштакка чейин – 4 фарсах. Харанжувандан Жол деген чоң кыштакка чейин – 4 фарсах. (Жол кыштагынын аймагы азыркы Бишкек шаарынын аймагынын бир өңүрүндө жайгашкан. – Т.Ч.).

Жол (кыштагынан) Сарыг аттуу чоң кыштакка чейин – 7 фарсах. Сарыгдан түрк каганынын ордо жайына чейин – 4 фарсах, андан Кирмиравга чейин – 2 фарсах. Кирмиравдан Невакет шаарына чейин – 2 фарсах бар. (Невакеттин калдыгы Чүйдөгү азыркы Ысык-Ата районуна караштуу “Красная Речка” – “Кызыл-Суу” шаар чалдыбары катары маалым. – Т.Ч.).

Невакет шаарынан Банжикет (Пенжикет. – Т.Ч.) деген чоң кыштакка чейин – 2 фарсах. Банжикеттен четкерээк жакта дагы бир кыштак жайгашкан.

Невакет – чоң шаар; андан Барсханга (Ысык-Көлдөгү Барскан шаарына. – Т.Ч.) жол кетет. (Бул жол) Баркаптан 1 фарсах аралыкта оң жактан өтөт. Бул жолду “Ракап” деп аташат. Банжикеттен Суйабга чейин – 2 фарсах. Суйаб – бул эки кыштак, анын бири – Кубал, экинчиси – Сагур Кубал деп аталат. Сагур Кубалдан Жогорку Барсханга (Ысык-Көлдөгү Барскан шаарына. – Т.Ч.) чейин кербен жайыттарды жана булактарды аралап 15 күн жүрөт. Түрктөрдүн (ыкчам) почтоо чабармандары үчүн бул аралык 3 күндүк сапарды түзөт. (Жогорку Барсхан) ас-Син падышалыгы (Батыш Кытай, б.а. Чыгыш Теңир-Тоо) менен чектеш жерде жайгашкан.

Булак:

Bibliotheca geographorum arabicorum. itâb l- h râj. Kitâb al-masalik wa-l-mamalik auctore... etc. Accedunt excerpta e Kitâb al-Kharadj auctore Kodama ibn Dja'far. Edited by Michael Jan de Goeje. Vol. 6.

Восточные авторы о кыргызах: Сб. / Сост, введ. и коммент. О. Караева. — Бишкек: Кыргызстан, 1994. — 96 с. — (ДП “Мурас”).

Ибн Хаукалдын «Жолдор жана мамлекеттер китеби»

Абу-л-Касым ибн Хаукал (ал *Ибн Хаукал* ысымы менен таанылган) – атактуу араб саякатчысы жана географы, X кылымдагы классикалык араб географиясы мектебинин өкүлү.

Абу-л-Касым ибн Хаукал ан-Нисиби туулган жана өлгөн жылы белгисиз. Ал Түндүк Месопотамиянын Насибин шаарынан Багдат шаарына келип, 331-хиджа жылы, б.а. 943-жылы Багдаттан Евразиядагы жана Түндүк Африкадагы саякаттарын баштаган.

Анын география боюнча чыгармасы «*Китаб ал-масалик ва-л-мамалик*» – «Жолдор жана мамлекеттер китеби» деп аталат.

Ибн Хаукал 951-жылы айтылуу географ Истахриге жолуккан жана анын эмгектериндеги каталарды көрсөткөн. Кийин ал Истахринин географиялык эмгегин кайра карап, айрым маалыматтарын тактап, кошумчалап чыгып, өз эмгегин жараткан.

<...> Усрушана, Фергана, Илак, Шелжи жана Баймане (жергелеринен) Кыргыз (Хырхыз) өлкөсүнө чейин жайгашкан кендердин бардыгы тең ушул тоолордун (азыркы Түркстан кырка тоосу менен Батыш Теңир-Тоонун. – Т.Ч.) негизги кыркаларында жана ага чектеш тоолордо жайгашкан.

<...> Бинкетке келсек, ал (Шаш, б.а. Ташкент аймагынын. – Т.Ч.) борбору болуп саналат. Бул шаарда ички шаар (“медина”) жана сепил бар.

<...> Илактын борборуна келсек, бул – Тункет (ал азыркы Өзбекстандын Ташкент облусуна караштуу Алмалык шаарынын ордунда болгон. – Т.Ч.). Бул (шаардын чоңдугу) Бинкеттин жарымынан азыраак.

<...> Исбиджабга келсек, бул – Тункеттин үчтөн бир бөлүгүн түзгөн шаар. Анын ички шаары, сепили жана рабады (кол өнөрчүлөр, соодагерлер жана башка карапайым тургундардын конушу) бар. Сепил талкаланып салынган, ал эми ички шаар менен рабадда калк байырлап келет... Анын рабадында бакчалар жана өзөндөр бар. Үй имараттары чоподон салынган. Ал тегиз жерде жайгашкан.

<...> Ал эми бүткүл Хорасанда жана Мавераннахрда Исбижаб шаарынан башка хараж таңууланбаган бир дагы шаар жок. Анын айланасындагы шаарлар: Будахкет, Субаникет, Тараз, Атлах, Шелжи, Кедер, Сүткенд, Шавагар, Сабран жана Васиж.

Булак:

Viae et regna. Descriptio ditionis moslemicae auctore Abu'l-Kasim Ib N k l / M. J. d Go j. Lgd i B t vor m, 1873 (BGA, T. 2); Opus geographicum auctore Ibn Haukal (Abu'l-Kasim ibn Haukal al-Nsibi)... «Lib r im gi i s t r r » / Ed. olltio textu primae editionis aliisque fontibus adhibitis J. H. Kramers. Lugduni Batavorum, 1938-1939.

Восточные авторы о кыргызах: Сб. / Сост, введ. и коммент. О.Караева. – Бишкек: Кыргызстан, 1994. – 96 с. – (ДП “Мурас”).

Макдисиинин “Жаралыш башаты жана тарых тууралуу китеби”

Ал-Мутаххар Ибн Тахир Макдиси (туулган жана өлгөн жылы белгисиз) X кылымда жашаган арап окумуштуусу. Ал Систандын Буст шаарында жашаганы тууралуу гана учкай маалымат бар.

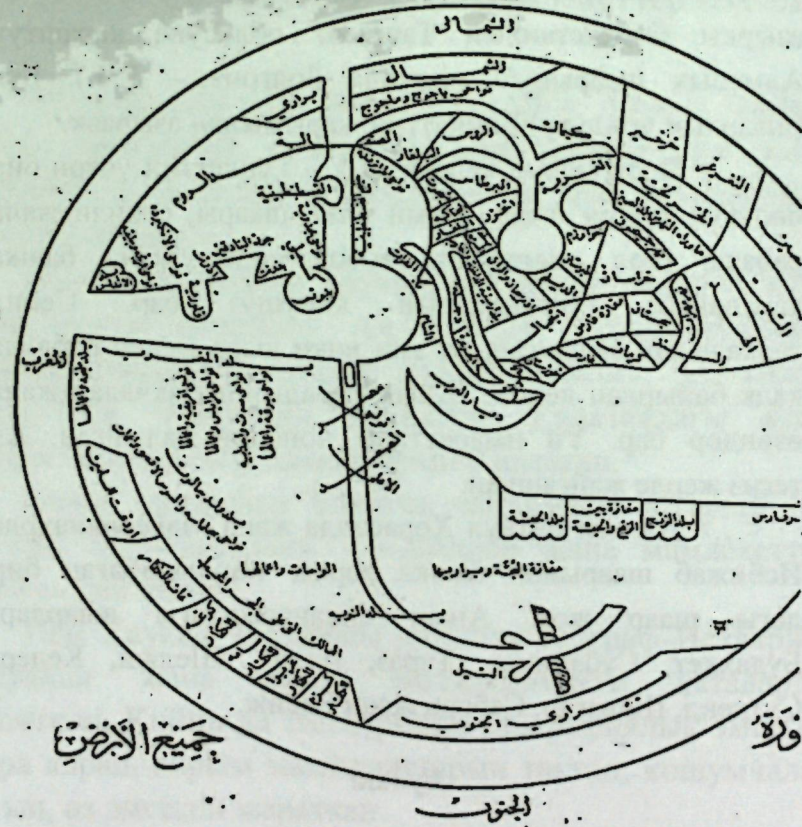
X кылымдын ортосунда ал Саманийлер сулалесинин вазиринин өтүнүчү боюнча “*Китаб бад’ ал-халк ва-т-та’рих*” (“Жаралыш башаты жана тарых тууралуу китеп”) аттуу энциклопедиялык эмгек жазган. Ал 22 бөлүмдөн турат.

Бул эмгек негизинен мусулман диниятчылыгы, араптардын тарыхы жана санжырасы, 961-жылга чейинки халифат тарыхы, география ж.б. б. бөлүмдөрдөн турат.

Макдиси жазган “*Китаб бад’ ал-халк ва-т-та’рих*” (“Жаралыш башаты жана тарых тууралуу китеп”) чыгармасынан чакан үзүндү сунушталууда.

«...Ал (б.а. Аббасийлерди Хорасан жана Мавераннахр аймактарында колдоп чыккан колбашчы Абу Муслим) Зийад ибн Салихти (жортуулга) аттандырды. Ал Мавераннахрдын дубандарын каратып алган соң, Тараз менен Атлахка жетип келди.

Кытайдын калайыгы дүрбөлөңгө түштү да, алардан 100 000 (кишиден) ашууну жетип келди.

Дүйнөнүн Ибн Хаукал чийген картасы (X к.)
(Ахмад Сусанын китебинен)

Карта. Географ Ибн Хаукал чийген дүйнө картасы (арап тилинде).

Са'ид ибн Хумайд Тараз шаарында бекинип жатып алды. Абу Муслим Самарканддагы өргүү жайында турган бойдон, (дубандардын) башкаруучуларынан көмөк көрсөтүүнү талап кылды жана Са'ид ибн Хумайдга ыйык казатчыларды жөнөттү.

Ал (колбашчы Са'ид ибн Хумайд) беркилер (кытайлар) менен бир нече ирет салгылашты, алардын 45 000 (жоокерин) кырып, 25 000ин туткунга алды, калган-катканы качып жөнөштү да, мусулмандар алардын өргүү жайын ээлеп калышты...»

Булак:

Волин С.Л. Сведения арабских источников IX—XVI веков о долине реки Талас и смежных районах // Труды Ин-та ист., археол. и этногр. АН КазССР. — 1960. — Т. 8. — С. 72-92 (С. 76-80);

Восточные источники об Алматы / Сост. А.К.Муминов, А.Ш.Нурманова; предисловие М.Х.Абусеитовой; отв.ред. Б.Е.Кумеков. — Алматы; Дайк-Пресс, 2010. — 184 с. — С. 50-51;

Motahhar b. Tahir el-Maqdisi. L. Livr d l Cré tio t d l'histoir d Mot hh r b. T hir l-M qdisi ttrib é à Abo -Zéïd Ahm d b. Sahl el-B l khi bl ié t trdit d' rès l m s ript de Constantinople par Cl. Nuart. Paris, 1919. T. I-VI.

Крачковский И.Ю. Избранные сочинения в 6 тт. — Том 4. Арабская географическая литература. — М. — Л.: Изд-во АН СССР, 1957. — 965 с. — С. 226-227.

Мукаддасинин «Климаттар (чөлкөмдөр) таануу боюнча мыкты колдонмо» эмгеги

Даңазалуу арап географы, тарыхчысы жана саякатчы Шамс-ад-дин Абу Абдаллах Мухаммед Мукаддаси (ал-Мукаддаси, ал-Макдиси) (335-хиджа жылы, б.а. 946/947 — 390-хиджа жылы, б.а. 1000-ж.) «Ахсан ат-такасим фи мар'ифат ал-акалим» — «Климаттар (чөлкөмдөр) таануу боюнча мыкты колдонмо» деген эмгекти арап тилинде 880-890-жылдары жазган.

Эмгектин «Хайтал» (“Эфталиттер”) бөлүмүндө Мавераннахрдагы, Кыргызстандагы, Жети-Суудагы аймактарга географ катары сыпаттама берип, алардын айрым шаарлары менен кыштактарын кенен мүнөздөгөн.

Ошондой эле Мукаддаси бул аймактардын калкы, этностук жагдайы, кесиби, тили, турмушу, үрп-адаты, дини, жер байлыгы ж.б. жөнүндө кызыктуу жана кыскача маалыматтарды калтырган.

<...> Тараз — чоң сепилдүү шаар, анын көптөгөн бакчалары бар, толугу менен курулган. Анын айланасында аң бар. Анын төрт дарбазасы бар. Анын рабадында (карапайым шаардыктар, кол өнөрчүлөр, соодагерлер байырлаган чет жакасында. — Т.Ч.) калк жыш жайгашкан. Ички шаардын (“медина”) дарбазасынын жанынан чоң дарыя бойлоп агат, ал эми дарыянын ары жагында шаардын бир бөлүгү жол

бойлой жайгашкан. Жамы мечит базарлардын ортосунда жайгашкан.

Жикил (Чигил. – Т.Ч.) – Тараздан киши чакырган үн жетчү аралыкта жайгашкан чакан шаар Ал – чептүү шаар; анын сепили бар жана базарында жамы мечити бар.

Барсхан – Жикилдин чыгыш тарабында эки жолку чакырык жетчү аралыкта жайгашкан шаар. Анын чеби ойрон кылынган; жамы мечити базарлардын ортосунда жайгашкан. (Бул – Талас өрөөнүндөгү Төмөнкү Барскан шаары. Жогорку Барскан шаары – Ысык-Көл аймагынын негизги шаары болгон жана анын калдыгы азыркы Жети-Өгүз районуна караштуу Барскоон кыштагынын аймагында жайгашкан. – Т.Ч.).

Бахлу – Барсхандан чоң (шаар), Жикилден жарым фарсах алыстыкта сол тарапта жайгашкан; анын айланасында беш рустак (кыштактар аймагы), бир сепили жана базарлардын ортосунда жамы мечити бар.

Атлах – чоң шаар; аянтынын көлөмү жагынан ал аймактагы негизги шаарга (Исбижаб, б.а. кийин Сайрам деп да аталган азыркы Чымкент шаарына. – Т.Ч.) жакындап кетет; анын айланасында чеп дубалы бар. Анын басымдуу бөлүгүн бакчалар түзөт, анын рустагында (кыштактар аймагында) жүзүмзарлар басымдуулук кылат. Жамы мечити – ички шаарда (“медина”), ал эми базарлар – рабадда жайгашкан.

Жумакет – чоң шаар. Анын айланасында чеп дубалы бар. Анын ичинде жамы мечит, ал эми базарлар – рабадда жайгашкан.

Шелжи шаары – чакан, бирок анда чет элдиктер арбын байырлашат. Анда 10 миң исфахандыктар бар экени айтылып жүрөт. Анын сепили бар. Мечит сепил коргонунун сыртында жайгашкан. Шаар тоолордун арасында жайгашкан. Бул (тоолордо) дарыя бар, анын ортоңку агымында жети кыштак жайгашкан.

Сус – чоң шаар. Көл (шаары) – андан чаканыраак. Бул (шаарлардын) ар биринин айланасында чеп дубалы жана арык бар.

Текабкет – чоң шаар; анын калкынын жарымы – каапырлар. Бул үч шаар күмүш кендери бар тоолорго жакын жайгашкан. (Павел Лурье сыяктуу азыркы соғду таануучулар тарабынан бул топонимди “Йакабкет” деп калыбына келтирүү сунушталууда. – Т.Ч.).

Булак:

Bibliotheca geographorum arabicorum. Pars prima-[octava], titled Descriptio imperii Moslemici auctore Al-Mokaddasi [Muqaddasi]. Edited by Michael Jan de Goeje. Vol. 3.

URL: <https://archive.org/details/bibliothecageog02goejgoog>

Восточные авторы о кыргызсах: Сб. / Сост, введ. и коммент. О. Караева. — Бишкек: Кыргызстан, 1994. — 96 с. — (Деловой проект “Мурас”).

Ас-Са'алиби жазган "Тапкычтык билгилер китебинен"

Борбордук азиялык-хорасандык көрүнүктүү окумуштуу жана акын Абу Мансур ас-Са'алиби (961–1038) Жакынкы жана Ортоңку Чыгыш элдеринин тарыхы, тили жана адабияты боюнча 80ден ашык эмгек калтырган.

Ас-Са'алибинин арапча жазылган эң маанилүү эмгектеринин бири "*Китаб латаиф ал-ма'ариф*" – "Тапкычтык билгилер (курч чечендик кабарлар) китеби" деп аталат. Бул китеп он бөлүмдөн турат.

Китептин онунчу бабында Чыгыштын шаарлары жана мамлекеттери тууралуу ар кыл кызыктуу маалыматтар камтылган жана алар зор тарыхый, этнографиялык жана адабий мааниге ээ.

Самарканд. Кутейба ибн Муслим ага жакындаганда, ал (шаарда) көз тайгылткан өтө ажайып көрүнүшкө күбө болуп, жанында тургандарга: «Аны [бир нерсе менен] салыштыргылачы», – деди. Алар эч нерсе ойлоп таба алышкан жок. Анан ал: «Бул (шаар) чайттай ачык көк асмандай, анын ак сарайлары жаркыраган жылдыздай, ал эми дарыялары – кудум Саманчынын жолундай», – деп айтты. Тургандардын бардыгы тең бул салыштырууну абдан эп көрүштү жана анын чындыкты чагылдыргандыгына аң-таң калышты.

Самарканддын өзүнө арбаган кооз көрүнүштөрүнүн бири – анын кагазы. Бул кагаз буга чейин колдонулуп

келген Мысырдын (Египеттин) кагазын жана [жазууга колдонулчу ийленген] терини (пергаментти. – Т.Ч.) сүрүп чыгарууда.

Бул кагаз абдан кооз, назик, ичке жана [жазуу үчүн] абдан ыңгайлуу. Мындай кагаз ушул жерде жана Кытайда гана табылат. «Жолдор жана мамлекеттер китебинин» авторунун айтымында, Кытайда (мында: 751-жылы Таласта кытайлыктар менен халифаттын аскерлоеринин салгылашуусунда. – Т.Ч.) Зияд ибн Салих тарабынан колго түшүрүлгөндөрдүн арасында кагаз иштеткен өнөрлүү бир [киши] болгон экен.

Ошондон тартып кагаз [өндүрүү] өнөрү кеңири жайылып, [бул өндүрүш] Самарканддын тургундары үчүн кадимки [кол өнөрчүлүккө], ал тургай соодалашчу товарга айланып калды. [Самарканддагы] кагаздын жакшы [сапаты] жөнүндөгү айың кептер бүт дүйнөгө тарады; анан аны колдоно башташты.

Булак:

Абдуллаев, Исмадулла. Сведения об областях и городах Средней Азии и Хорасана по латаиф ал-ма'ариф ас-Саалиби // Материалы по истории и истории науки и культуры народов Средней Азии. – Ташкент: Фан, 1991 – С. 84.

Ибн ал-Асирдин “Тарых жаатында кемелине келтирилген китеби”

Айтылуу арап тарыхчысы Ибн ал-Асир (1160—1233/34) өз доорундагы мусулмандык Чыгыш тарыхын жылнаама түрүндө чагылдырган жана арап тилинде жазылган «Та'риху л-каамил» - «Ийисине жеткирилген тарых (же «Кемелине жеткен тарых», «Төрт тарабы төп келген тарых») аттуу көп томдуу эмгекти жараткан.

Бул эмгекте айрым түрк элдеринин орто кылымдардын эрте мезгилиндеги тарыхый окуялары, андан соң Караханийлер каганатындагы жана ага коңшулаш өлкөлөрдөгү мусулман түрк элдеринин саясий тарыхы, Чыңгыз хандын аскереринин Борбордук Азиядагы жана Ортоңку Чыгыштагы жортуулдары ж.б. жаатында олуттуу маалыматтар чагылдырылган.

Анын аталган эмгегинде 751-жылдагы Атлах салгылашуусу тууралуу учкай болсо да өтө кызыктуу маалымат камтылган.

“...Ошол эле жылы (б.а. 133-хижра жылы /750—751-жж.) Фергананын ихшиди менен Шаштын (Ташкенттин) өкүмдарынын ортосунда кастык пайда болду. Ихшид Кытайдын (ас-Сын) падышасына көмөк издеп кайрылды, ошондо ал беркиге 100 000 жоокер берди. Алар Шаштын падышасын камалоого алышты эле, ал болсо Кытай падышасынын пайдасына багынып берди.

Бул кабар Абу Муслимге чейин келип жетти. Ал (Абу Муслим) болсо аларга (кытайларга) каршы согушка Зийад ибн Салихти жөнөттү.

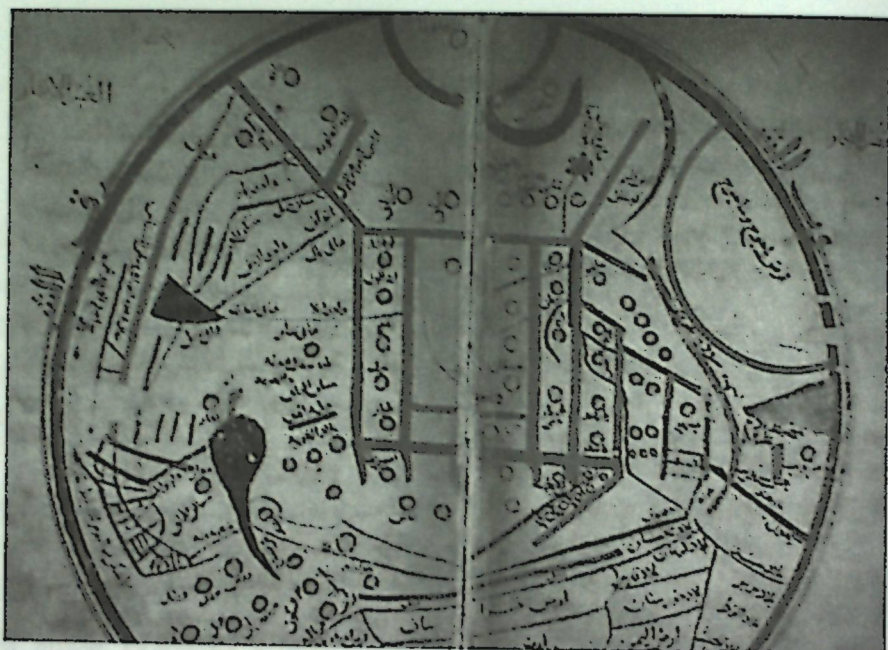
Алар (жоолашкан тараптар) Тараз дарыясынын өрөөнүндө беттешишти. Мусулмандар беркилерди жеңип, алардын 50 000дейин өлтүрүп, 20 000дейин туткунга алышты, калгандары болсо Кытайга качышты. Бул окуя 133-хижра жылы зу-л-хижжа айында (б.а. 751-жылы июлда) орун алды”.

Булак:

Ibn el-Athiri Chronicon quod perfectissimum inscribitur / Ed. C.J.Tornberg. Upsaliae et Lugduni Batavorum, 1851 – 1876. Vol. I – XIV – Vol. 5. – P. 344;

Волин С.Л. Сведения арабских источников IX—XVI веков о долине реки Талас и смежных районах // Труды Ин-та ист., археол. и этногр. АН КазССР. – 1960. – Т. 8. — С. 88;

Ибн ал-Асир. Ал-Камил фи-т-та'рих («полный свод истории»): Избранные отрывки / Перевод с арабского языка, примечания и комментарии П.Г.Булгакова; Дополнения к переводу, примечаниям и комментариям, введение и указатели Ш.С.Камолиддина. – Отв. редактор академик АН РУз А.А.Мухаммаджонов. – Ташкент–Цюрих, 2007. – С. 22. (Та же самая книга. Отв. ред. М.Исхоков. – Ташкент: Узбекистан, 2006. – С. 21.).

Карта. Махмуд Кашгари Барскани 1072–1077-жж. чийген жана өзүнүн “Диванына” тиркеген өзгөчө дүйнө картасы (арап тилинде). Картанын жогорку жагы чыгышты, оң жагы түштүктү көрсөтүп турат.

Анда Жердин чордону катары Ысык-Көл көлү жана Теңир-Тоонун жалпы тоо кыркалары көрсөтүлгөн.

Картада Баласагын (Баласагун), Барскан, Беш-Балык, Испижаб, Кашкар, Кожент, Кочкор-Башы (Кочнар-Башы, азыркы Кочкор районундагы Кум-Дөбө шаар чалдыбары), Өзгөн (Өзжент), Тараз, Шаш (Ташкент), Эки-Өгүз ж.б. шаарлар белгиленген.

Махмуд Кашгари Барскани жана анын “Диваны”

Карахандар каганатынын доорунда жана түрк элдеринин айдындары исламдык “Алтын доорго” татыктуу илимий салымдар кошуп жаткан мезгилде жашаган чыгаан энциклопедист окумуштуу – Махмуд ибн Хусейин Кашгари Барскани. Ал болжол менен 1029–1038-жылдар аралыгында Ысык-Көлдөгү бектиктин борбору Барскан шаарында Карахандар сулалесинин өкүлүнүн үй-бүлөсүндө жарык дүйнөгө келген (бул жоромолду алгач украин чыгыш таануучусу *Омельян Прицак* илим чөйрөсүнө сунуштаган). Анын өлгөн жылы жана орду белгисиз.

Ал 1072–1077-жж. арапча жазган «*Дивану лугати т-түрк*» — «Түрк тилдеринин сөз жыйнагы» эмгеги – Теңир-Тоо, Борбордук жана Ички Азия, ошондой эле Сибир, Эдил-Урал, Чыгыш Европа жана Жакынкы Чыгышты байырлаган ар кыл түрк элдеринин этнографиясы, тилдери, тарыхы жана түрк картографиясы боюнча көөнөргүс булак болуп саналат.

XI кылымдагы бул илимий эмгек мусулман түрк мамлекеттериндеги жана жалпы мусулман дүйнөсүндөгү түркология илимин өз заманындагы эң бийик сереге чыгарган.

Төмөндө “*Дивандан*” алынган айрым үзүндүлөрдү Махмуд ибн Хусейин Кашгари Барскани чийген дүйнө картасынын чыгыш жана чордондук бөлүгүнүн котормосу жана айрым түшүндүрмөлөр менен кошумчалап сунуш кылдык.

<...> Огуздар Жейхундан Жогорку Чынга чейинки бардык түрктөрдү «чигил» деп аташат. Бул — катачылык. — S. 99b.

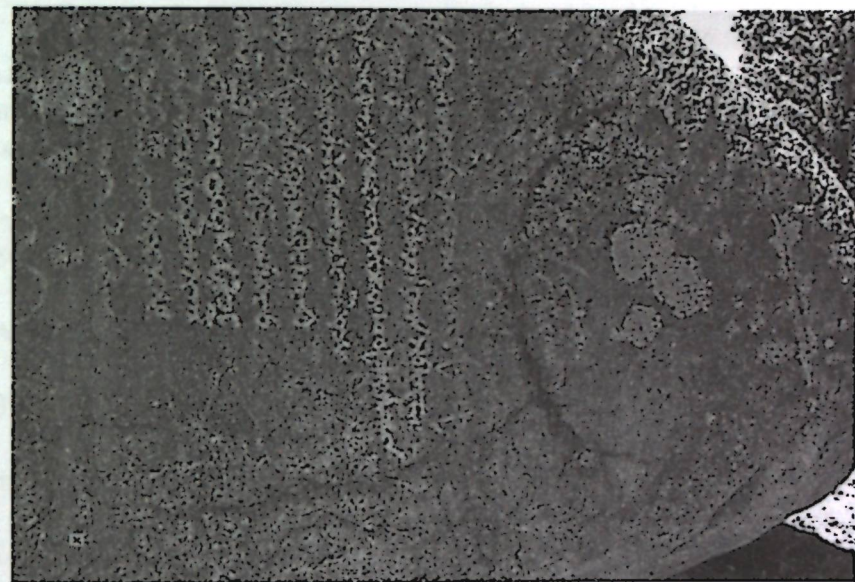
<...> 'КУЛБА' — түрктөрдүн бир такыбасынын ысымы. Ал Баласагындын тоолоруна (б.а. азыркы Кыргыздын кырка тоосуна. — Т.Ч.) көнүмүш таап жашаган. Айтымдарына караганда, ал өтө чоң бир кара аскага өз колу менен 'Теңри кулы Кулбак', [арабча] туюнтканда — 'Алланын кулу Кулбак', — деп жазып койгон экен. Андагы ак түстөгү жазуусу даана түшүрүлгөн.

Ушул сыяктуу кылып ал ак аскага жазыптыр да, кара түстөгү жазуу даана чыккан. Анын изи күнү бүгүнкүгө чейин сакталып турат. — S. 120a.

(Айтмакчы, эпиграфист Четин Жумагулов Талас өрөөнүндөгү Кулан-Сай капчыгайында бир асканын бетинде согду тилинде бир жазуу сакталып калгандыгын жазып, андагы «Култак» деген антропонимди «Дивану лугати т-түрктө» эскерилген Кулбак аттуу такыба адамдын ысымы менен окшоштурат.

Пикирибизде, «Баласагун тоолору» деп Махмуд Кашгари Барскани көрсөткөн тоо кыркасын сөзсүз эле Талас аймагын да камтыган, — деп элестетүү саал тайкыраак болоор эле.

Ал эми «Диванда» каткалаң «каф» (ق) менен жазылган «кул-» мууну, согду жазуусунда — «күл-» мууну берилген — Т.Ч.).

Сүрөт. Кулан-Сайдагы согду жазма эстелигин 2022-жылы 7-июлда кыргыз археолог айымы, ТалМУнун ардактуу профессору Бакыт Аманбаева жана орусиялык согду таануучу Павел Борисович Лурье дагы бир ирет жеринен иликтешти.

Сүрөт Б.Аманбаеванын «Фейсбуктагы» жеке барагынан алынды. 17.7.2022.

<...> «Йүгүрген» — Чын (Кытай) соодагерлери ислам өлкөлөрүнө келе жатканда атайылап алдыга жиберилүүчү жана алардын кабарлары менен каттарын ала келүүчү ар кандай чабармандын («бариид» — «почтоочу») аты. — S. 234b.

<...> Огуздар менен кыпчактар (каткалаң ق «каф» (тыбышын) خ «ха» менен алмаштырышат... Эгерде түрктөрдө «кызым» («менин кызым» же «менин күн

кызым» маанисинде, —Т.Ч.) деп айтылса, тигилерче болсо «кызым» деп айтылат. — S. 271a.

<...> Кеми-Талас — уйгурлар жактагы чек ара аймагынын аталышы. — S. 274b. (Махмуд Кашгари Барскани чийген картада бул шаардын орду Иле дарыясынан жана Эки-Өгүз шаарынан чыгышта, уйгурлардын Жан-Балык шаарынан батышта көрсөтүлгөн. — Т.Ч.).

<...> ТЕҢИРГЕН — дүйнө жыргалынан кечкен такыба аалым. Каапырлардын тилинде. — S. 307a.

Булак:

â şg rlı M hm d. Dîvâ ü Lûg ti 't-Türk: Tı k ı b sım / F simil .
—A k r : Türkiy ültür B k l ı ğı, 1990. — III + 1a — 320 a.

Дагы караңыз:

Бартольд В.В. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер / Түзгөн... алгы сөз жазган Ө.Караев; илимий ред. С.Кайыпов. — Бишкек: Айбек, 1997. — 456 б.

Бернштам А.Н. Избранные труды по археологии и истории кыргызов и Кыргызстана / Составители К.Ташбаева, Л.Ведутова. — Бишкек: Айбек, 1997. — Т. 1.—2.

Восточные авто ы о кы г ызах / Сост., введ., коммент. О.Ка а ева. — Бишкек: Кы г ыстан, 1994. — 96 с.

Из истории и археологии Древнего Тянь-Шаня / Отв. ред. К.И.Ташбаева, Д.Ф.Винник. — Б.: Илим, 1995. — 247 с.

Камалов, Аблет К. Древние уйгуры. VIII – IX вв. / Отв. изд. С.Г.Кляшторный. — Алматы: Наш мир, 2001. — 216 с.

Кара уулу Ө. Көөнө түрктөр тарыхы: (Студенттер үчүн дарс-тар). — Б.: Учкун, 1994.

Кумеков Б.Е. Государство кимаков IX–XI вв. по арабским источникам. — Алма-Ата: «Наука», 1972. — 156 с.

Кы г ызы: Источники. Исто и я. Этног а фия / Сост.: О. Ка а ев, К. Жусупов. — Бишкек: Шам, 1996. — 620 с.

Кы г ызы: Этногенетич. и этнокульт. п оц ессы в д е вности и с е днеевекое вье в Цент альной Азии: Мате на лы Междуна . науч. конф., посвящ. 1000-летию эпоса «Манас». 22—24 сент. 1994 г., г.Бишкек. — Бишкек: Кы г ыстан, 1996.

Мандельштам А.М. Характеристика тюрков IX в. в «Послании Фатху б. Хакану» ал-Джахиза // Труды ИАЭ. — Т. 1. — Алма-Ата, 1956. — С. 227–250.

Материалы по истории киргизов и Киргизии / Отв. ред. В.А.Ромодин. — М.: Наука, 1973. — 280 с.

Материалы по истории туркмен и Туркмении. — М.–Л., 1938–1939. — Т. 1–2.

Табалдиев К. Ку г аны с е днеевекых кочевых племен Тянь-Шаня / Ред. П.Г.Манохин. — Бишкек: «Айбек», 1996. — 254 с.

Хрестоматия по истории Кыргызстана: (С древнейших вр. до XX в.): Пособие для общеобр. школ и вузов / Сост. В.А.Воропаева; ред. В.М.Плоских. — Б.: Илим, 1997. — 342 с.

Х е стоматия по с е днеевековой исто ии Кы г ыстана (XIII—XVIII вв.): Уч. пособие / Сост Т.Д. Джуманалиев. — Бишкек: Кы - гыстан, 1996. — 232 с.

Чоротегин Т.К. Махмуд Кашгари Барсканинин «Дивану лугати т-түрк» эмгеги – түрк элдеринин тарыхы боюнча көөнөргүс булак: Илимий басылыш / Ил. редакторлор Т.Өмүрбеков, К.С.Молдокасымов. — Бишкек: “Турар”, 2017. — 376 б.

Чороев Т.К. О роли арабографических источников в изучении этнической истории тюркских народов Центральной Азии IX — начала XIII вв. // Из истории и археологии древнего Тянь-Шаня / Отв. ред. К.И.Ташбаева, Д.Ф.Винник. — Бишкек: Илим, 1995. — С. 210—217.

Чо отегин Т.К. Этнические ситуации в тюркских ег ионах Центральной Азии домонгольского в емени: По мусулманским источника IX—XIII вв. / Науч. ед . Б.А.Ахмедов. — Бишкек: Фонд «Со ос -Кы г ыстан», 1995. — 208 с.

Кыргыз элинин баатырдык “Манас” эпосунан үзүндүлөр

Кыргыз элинин залкар манасчысы Сагынбай Орозбак уулу (Сагымбай Орозбаков; 1867–1930) – XX кылымдын башында “Манас” айтуу өнөрүн туу чокуга чыгарган чоң жомокчу болгон.

Ал 1922-жылдын май айынан тартып 1926-жылдын август айынын бир бөлүгүнө чейин “Манасты” жаздыруу ишин жүргүзгөн фольклор таануучуларга өз вариантынын урунттуу жерлерин бир нече баскычта жаздырган. Жалпысынан, андан көлөмү 180 378 сап ырды түзгөн ири вариант жазылып калса да, ал айта билген кыйла эпизоддор кагаз бетин көрбөй калган.

Төмөндө алп манасчы Сагынбайдын айтуусундагы “Манас” эпосунун вариантынын этнографиялык мааниси зор айрым саптарын сунуштайбыз.

Ак асаба, кызыл туу,
Айгайлаган ызы-чуу.
Көк асаба, кызыл туу,
Көк жаңырган улуу чуу.
Очогор аткан он жүз миң,
Ого турар бенде ким.
Жазайыл аткан санлан көп,
Замбирек аткан андан көп.
Жаалары өгүз белиндей,
Аттары сырттын желиндей.
Ар мүчөсү беридей,
Алпын көрсөң андан көп.

Баатырлары сандан көп,
Дөөлөрүн көрсөң сандан көп.
Ат минбеген артында
Жөөлөрүн көрсөң андан көп.
...Айта берсе жомогун
Ар бирөө – бир дастан.
Алптын зору анда бар,
Айдаан койдой жайнаган
Калктын көбү анда бар.
Күрсүсү үйдөй балбан бар,
Күрөшкөнүн алган бар.
Оозуган тиши оркоюп,
Камандан мурун чалган бар...

(Мында Талас салгылашуусу эмес, Чыгыш Азиядагы “Чоң казаттагы” уруш маалы сыпатталганына карабастан, ар кандай ири жортуулга чыккан жана чечүүчү урушка катышып жаткан аскерлердин айбаттуу кармашы көркөм чагылдырылат. – Т.Ч.)

Келме айтышып, канча жан,
Алар болду мусулман.
Чокуна турган буту бар (бут – Будда. – Т.Ч.)
Чогулуп келди ушулар.
Каапырдын калкы кар экен,
Эки миң үйдүн ичи нде
Элүү бир буту бар экен.
Чоюн, темир, жезинен
Алтын, күмүш аралаш,
Кашын жубар безеген.

Кыргыз элинин баатырдык “Манас” эпосунан үзүндүлөр

Кыргыз элинин залкар манасчысы Сагынбай Орозбак уулу (Сагымбай Орозбаков; 1867–1930) – XX кылымдын башында “Манас” айтуу өнөрүн туу чокуга чыгарган чоң жомокчу болгон.

Ал 1922-жылдын май айынан тартып 1926-жылдын август айынын бир бөлүгүнө чейин “Манасты” жаздыруу ишин жүргүзгөн фольклор таануучуларга өз вариантынын урунттуу жерлерин бир нече баскычта жаздырган. Жалпысынан, андан көлөмү 180 378 сап ырды түзгөн ири вариант жазылып калса да, ал айта билген кыйла эпизоддор кагаз бетин көрбөй калган.

Төмөндө алп манасчы Сагынбайдын айтуусундагы “Манас” эпосунун вариантынын этнографиялык мааниси зор айрым саптарын сунуштайбыз.

Ак асаба, кызыл туу,
Айгайлаган ызы-чуу.
Көк асаба, кызыл туу,
Көк жаңырган улуу чуу.
Очогор аткан он жүз миң,
Ого турар бенде ким.
Жазайыл аткан санлан көп,
Замбирек аткан андан көп.
Жаалары өгүз белиндей,
Аттары сырттын желиндей.
Ар мүчөсү беридей,
Алпын көрсөң андан көп.

Баатырлары сандан көп,
Дөөлөрүн көрсөң сандан көп.
Ат минбеген артында
Жөөлөрүн көрсөң андан көп.
...Айта берсе жомогун
Ар бирөө – бир дастан.
Алптын зору анда бар,
Айдаан койдой жайнаган
Калктын көбү анда бар.
Күрсүсү үйдөй балбан бар,
Күрөшкөнүн алган бар.
Оозуган тиши оркоюп,
Камандан мурун чалган бар...

(Мында Талас салгылашуусу эмес, Чыгыш Азиядагы “Чоң казаттагы” уруш маалы сыпатталганына карабастан, ар кандай ири жортуулга чыккан жана чечүүчү урушка катышып жаткан аскерлердин айбаттуу кармашы көркөм чагылдырылат. – Т.Ч.)

Келме айтышып, канча жан,
Алар болду мусулман.
Чокуна турган буту бар (бут – Будда. – Т.Ч.)
Чогулуп келди ушулар.
Каапырдын калкы кар экен,
Эки миң үйдүн ичи нде
Элүү бир буту бар экен.
Чоюн, темир, жезинен
Алтын, күмүш аралаш,
Кашын жубар безеген.

Айтат экен “буркан” деп... (“буркан” – сыйынчу бут,
идол. – Т.Ч.)

Ал буттун баарын сындырды,
Медиресе, мечитти
Бекем кылып салдырды...

“Аш бергенде ат чапкан –
Кыргыздын кызык заңы деп,
Ой жагында тарса бар,
Ондон бери парсы бар”.

Көөдөндө жүрөк дили бар,
Көп сүйлөгөн тили бар...
Адамдын уулу баарысы,
Карасы менен сарысы.
Кызылы бар, агы бар,
Кылган иши куш келбей
Кырылышаар чагы бар.

(Бул үзүндүлөрдө чөлкөмдөгү көп диндүү, көп этностуу, көп расалуу кырдаалдар, түрктөрдүн жана кыргыздардын несторийчи христиандар (“тарса”), ирандыктар жана бутпарастар менен тарыхый-маданий карым-катнашта болгондугу ж.б. тууралуу көркөм чагылдырылган).

Булак:

Манас: Кыргыз элинин баатырдык эпосу. Сагымбай Орозбаковдун варианты боюнча / Түзгөндөр Самар Мусаев, Абдылдажан Акматалиев. – Бишкек: Хан-Теңир, 2010. – 1840 б. – Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институту. КР УИАсы.

Дагы караңыз:

Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. – Л.: Наука, 1971. – 404 с.

Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. [2-е изд.] – Фрунзе: «Кыргызстан», 1990. – 480 с.

Бернштам А.Н. Эпоха возникновения великого героического киргизского эпоса «Манас» // Киргизстан: Лит.-худ. альманах. – Фрунзе, 1946. – С. 139–149.

Ботояров Камбаралы. Көөнөргүс мурас / Жооптуу ред. Т.К.Чоротегин. – Бишкек: Айбек, 1996.

Жусуп Мамай (1918-2014): Дастанда калган өмүр: Кытайлык залкар кыргыз манасчысы Жусуп Мамайдын чыгармачыл мурасы тууралуу илимий баяндамалардын ж-а макалалардын топтому / Редколлегия: Т. К. Чоротегин (төрага), А. Эркебаев, ж.б.; “Мурас” фонду. - Бишкек: “M x r i t”, 2015. - 232+iv б.

Жусуп Мамай жана кыргыз элинин манасчылык салты: Кытайлык залкар кыргыз манасчысы Жусуп Мамайдын (1918-2014) элесине арналган Үчүнчү эл аралык илимий-тажрыйбалык жыйын. Жалал-Абат мамлекеттик университети. 22-24.05.2016. Баяндамалар жана макалалар жыйнагы / Жооптуу редактор Т.К.Чоротегин. – Бишкек: M x P r i t, 2016. – 396+iv б.

Жусуп Мамай: Заманыбыздын залкар манасчысы: Кытайлык залкар кыргыз манасчысы Жусуп Мамайдын чыгармачылыгына арналган илимий баяндамалардын жана макалалардын топтому / Редколлегия: Т. К. Чоротегин (төрага), А. Эркебаев, ж.б. – Б.: “M x r i t”, 2014. – 514 б.

Жусуп Мамай жана түрк калктарынын эпостору: Кыргыз Республикасынын Баатыры, манасчы Жусуп Мамайдын чыгармачыл мурасына арналган IV эл аралык илимий-тажрыйбалык жыйын. Жусуп Баласагын ати. КУУ. Бишкек шаары,

14.04.2017. Баяндамалар жана макалалар жыйнагы / Жооптуу ред. Т.К.Чоротегин. — Бишкек: М xPri t, 2017. — 470+ii б.

Мамытбеков З.Ч. Отражение жизни и борьбы киргизов в эпосе «Манас» / Отв. ред. Э.Абдылдаев. — Б.: Илим, 1993. — 183 с.

“Манасты” дүйнөгө даңазалагандар: Биринчи чыгарылыш: В.В.Радлов, Ч.Ч.Валиханов / Текстке баш сөзүн жазган жана илимий анализ берген топтун мүчөлөрү: Т.Кененсариев, Ч.Субакожоева, А.Алымбаев (Байас Турал), Г.Нусубалиева; башкы ред. Т.Тургуналиев, жооптуу ред. Т.Кененсариев. — Бишкек: Махprint, 2021. — 800 б.

Манасчылар — кыргыз элинин руханий инсандары: Сагымбай Орозбаков: 125 жыл / Жооптуу ред. Б.Садыков. — Б.: Илим, 1993. — 127 б.

Манас: Энциклопедия. — Бишкек: Кырг. Энцикл. Баш. ред., 1995. — Т. 1—2.

«Манас» эпосу жана дүйнө элдеринин эпикалык мурасы: («Манас» эпосунун 1000 жылдыгын майрамдоого карата өткөрүлгөн Эл аралык симпозиумдун тезистер). 27—28-август 1995-жыл. — Бишкек: Кыргызстан, 1995.

Молдобаев И.Б. «Манас» — исто и ко-культу н ый памятник кы г ызов / Ред. С.С.Дания ов . — Бишкек: Кы г ызстан, 1995. — 312 с.

Тил, адабият жана искусство маселелери: Илимий журнал. - № 1. Атайын чыгарылыш. "Манастан" Чыңгыз Айтматовго карай: Проблемалар жана көз караштар": Эл аралык илимий-практикалык конф. материалдары: (Бишкек, 15-январь, 2016). — Бишкек: КР УИАсынын Ч.Айтматов атн. Тил жана адабият институту, 2016.

Урстанбеков Б.У., Чороев Т.К. Кыргыз тарыхы: Кыскача энциклопедиялык сөздүк. — Фрунзе: КСЭнин Башкы редакциясы. 1990. — 288 бет.

Чоротегин Т.К., Молдокасымов К.С. Кыргыздардын жана Кыргызстандын кыскача тарыхы: (Байыркы замандан тартып бүгүнкү күнгө чейин). — Бишкек, 2000. — 160 бет.

ТАЛАС (АТЛАХ) САЛГЫЛАШУУСУНУН 1270 ЖЫЛДЫГЫНА КАРАТА “ТАЛАС ӨРӨӨНҮНДӨГҮ АТЛАХ САЛГЫЛАШУУСУ ЖАНА АНЫН ТАРЫХЫЙ МААНИСИ” АТТУУ

ЭЛ АРАЛЫК ИЛИМИЙ-ПРАКТИКАЛЫК КОНФЕРЕНЦИЯНЫН РЕЗОЛЮЦИЯСЫ

(10.09.2021. Талас шаары. Кыргызстан)

Талас мамлекеттик университетинде 2021-жылдын 10-сентябрында Талас салгылашуусунун 1270 жылдыгына карата "Талас салгылашуусу жана анын тарыхый мааниси" аттуу эл аралык илимий-практикалык конференция Кыргыз Республикасынын Президентинин Администрациясы, Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги, Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы, Кыргыз Республикасынын Президентинин Талас облусундагы өкүлү, Талас шаарынын мэри, Кыргыз Республикасынын Президентинин Аппаратына караштуу Кыргыз элинин тарыхый жана маданий "Мурас" фонду, "Кыргыз Тарых Коому» эл аралык коомдук бирикмеси, Түрк Дүйнөсү Муниципалитеттер Биримдиги (ТДВВ), Мармара университети, "Мурас коомдук кыймылы" бирикмеси жана «Айтыш» республикалык коомдук фондунун колдоолору менен өткөрүлдү.

Конференцияга Казакстан Республикасы, Россия Федерациясы, Түркия Республикасынан окумуштуулары жана коноктору да катышышты. Конференциянын жүрүшүндөгү баяндамаларда Талас салгылашуусунун Борбордук Азиядагы түрк тилдүү элдердин тарыхындагы, ошону менен катар дүйнөлүк тарыхтагы орду, маданий, экономикалык-социалдык, саясий, аскердик жана диний аспектилерде талкууланып, темага кеңири көз караш менен баа берилди.

Конференциянын аягында төмөнкүдөй жыйынтыктар жана сунуштар кабыл алынды:

1. Талас салгылашуусу боюнча эл аралык илимий симпозиумдарды, конгресстерди, конференцияларды уюштурууну салтка айландыруу;

2. “Талас салгылашуусу жана анын тарыхый мааниси” боюнча жергиликтүү жана чет элдик тарыхый булактардан жаңы изилдөөлөрдү жүргүзгөн изденүүчүлөргө колдоо көрсөтүү;

3. Тарыхый эстеликтерге бай Талас өрөөнүндө тарыхый-археологиялык изилдөөлөрдү тутумдук түрдө жандандыруу жана эстеликтерди калыбына келтирүү иштерин жүргүзүүгө багытталган иштерди алып баруу;

4. Талас салгылашуусунун тарыхын чагылдырган музей түзүү;

5. Талас салгылашуусунун тарыхы боюнча маалыматты ЖМКларда жайылтуу. Туристтик агенттиктерге байыркы Атлах шаарынын жанындагы “Талас салгылашуусу” деген темада туристтик каттамдарды иштеп чыгууну сунуштоо;

6. Кыргызстандын Мамлекеттик тарых музейине жана Кыргыз Улуттук Манас Ордо комплексине “Талас салгылашуусу” деген темада туруктуу экспозицияны түзүүнү сунуштоо;

7. Түрк Дүйнөсү Муниципалитеттер Биримдигинен (ТДВВ) илимий жыйындын материалдарынын жыйнагын жарыкка чыгарууну жана анын электрондук нускасын өз сайттарына эркин колдонуу максатында жарыялоону өтүнүү;

8. Материалдар жыйнагын жыйынга катышуучуларга, тиешелүү өлкөлөрдүн борбордук илимий китепканаларына жана өнөктөш уюмдарга жеткирүү.

10-сентябрь, 2021-жыл.

P.S.

Кыргыз Республикасынын президенти С.Н.Жапаровдун бул эл аралык илимий жыйындын катышуучуларына расмий куттуктоосунун мазмуну жаатында караңыз:

Cap ro v S. T kdim; Жапаров С. Баш сөз // T l s S v şı v T rihi Ö mi / Editörl r F hri Sol k, M ir m B igo sh v , Tynchtykbek Chorotegin, Moimol Cusupova. – İst b l, 2022. – S. 7–10. – Türk Dü y sı B l di y l r Birliđi.

МАЗМУНУ

АТЛАХ САЛГЫЛАШУУСУНУН ТАРЫХЫЙ ОРДУ ЖААТЫНДА	5
ХРЕСТОМАТИЯЛЫК ЧАКАН МААЛЫМАТ ТОПТОМУ	35
ЭЛ АРАЛЫК ИЛИМИЙ-ПРАКТИКАЛЫК КОНФЕРЕНЦИЯНЫН РЕЗОЛЮЦИЯСЫ	123
СҮРӨТ БАЯН	127

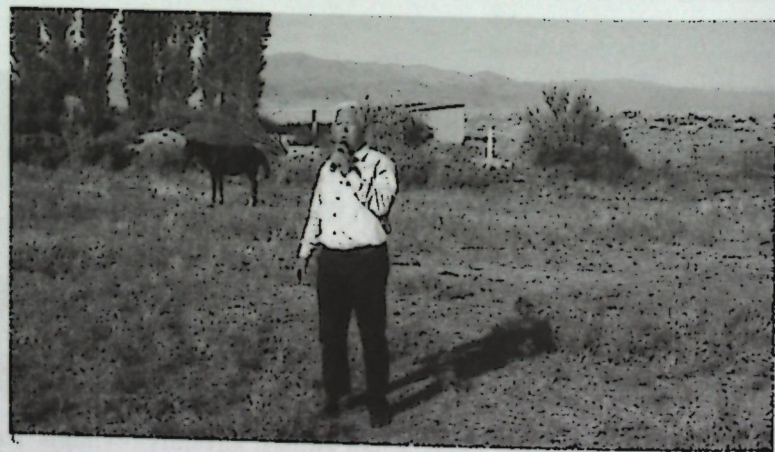
СҮРӨТ БАЯН

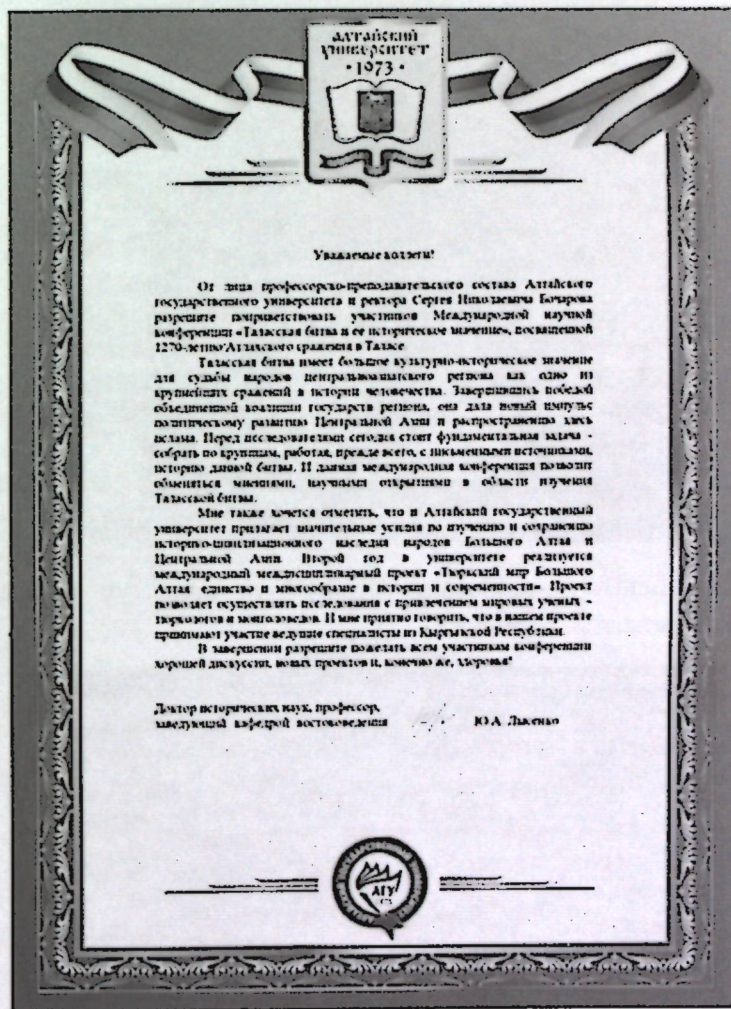
Сүрөт. Эл аралык илимий жыйындын айрым катышуучулары Талас мамлекеттик университетинде. Талас шаары. 10.9.2021.

Сүрөт. Эл аралык илимий жыйындын катышуучулары Атлах шаарынын орду – Кыргызстандын Талас облусуна караштуу Манас районундагы Кеңеш айылында жайгашкан Жоон-Төбө шаар чалдыбарына саякатташты. 10.9.2021.

Сүрөт. Кыргызстандын Президентинин кеңсесине караштуу “Мурас” фондунун жетекчиси Кыяс Молдокасымов сүйлөөдө. Жоон-Төбө шаар чалдыбары. 10.9.2021.

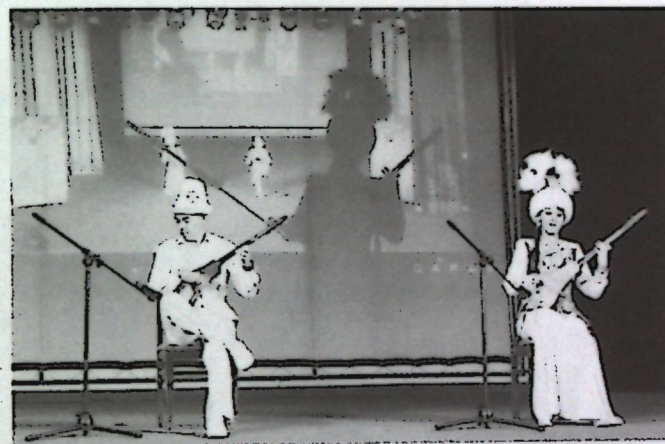
Сүрөт. Алтай мамлекеттик университетинин Чыгыш таануу кафедрасынын башчысы, тарых илимдеринин доктору, профессор Юлия Александровна Лысенко айымдын ТалМУдагы Атлах салгылашуусунун тарыхына арналган илимий жыйынга жиберген куттуктоо каты. Барнаул шаары, Алтай крайы, Орусия. 10.9.2021.

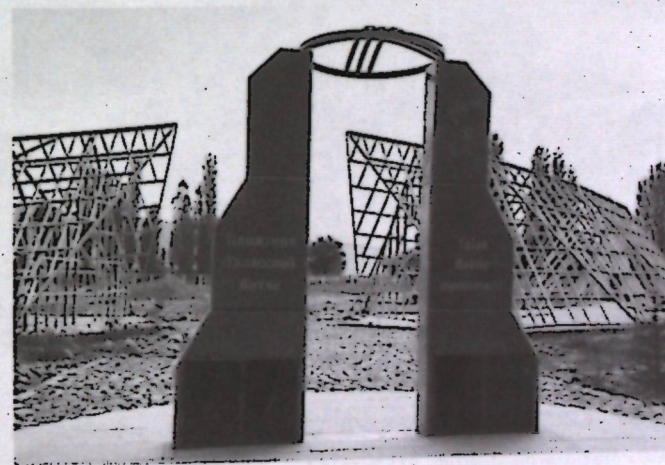
Археолог Бакыт Аманбаевага ТалМУнун ардактуу профессору наамы ыйгарылды. 10.9.2021.

Анкара университетинин профессору Гүлзура Жумакуновага ТалМУнун ректору А.Упенев алкыш кат тапшырууда. 10.9.2021.

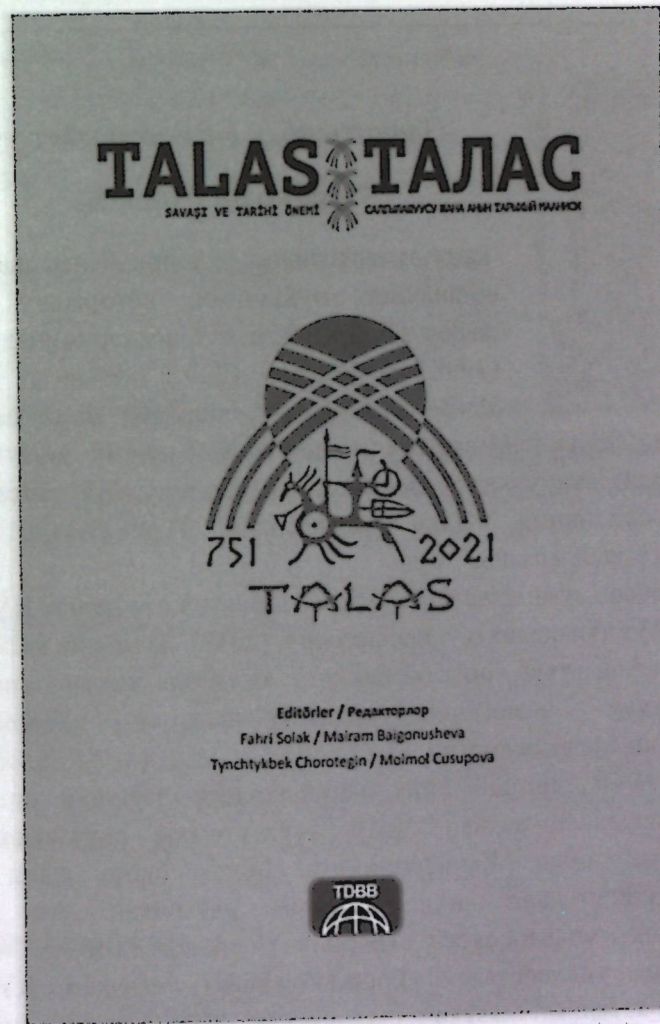
Сүрөт. Капар Медетбеков атындагы Талас облустук музыкалык драма театрынын өнөрпоздору илимий жыйындын катышуучуларына концерт уюштурушту. Талас шаары. 10.9.2021.

Сүрөт. Атлах салгылашуусунун мааракесине арналган бул эстеликти тургузууга OICA уюму, F Silkro d долбоору жана кыргыз элчиси, кинорежиссёр Садык Шер-Нияз демөөрчүлүк кылышкан. Чоң-Капка айылы, Манас району, Талас облусу. 10.9.2021.

Сүрөт. Талас облусунун Манас районуна караштуу Кеңеш айылындагы Жоон-Төбө шаар чалдыбарынын аймагында өткөн маданий иш-чара маалында. 10.9.2021.

Сүрөт. Атлах салгылашуусунун мааракесине арналып, Стамбул шаарында жарык көргөн илимий жыйнактын мукабасы. 2022.

Тынчтыкбек Кадырмамбет уулу

Чоротегин (Чороев)

кыргыз тарыхчысы, этнолог, булак таануучу, журналист, публицист, котормочу. 1959-жылы туулган. Тарых илимдеринин доктору (1998), профессор (2002). “Кыргыз Тарых Коому” эл аралык коомдук бирикмесинин

президенти, Жусуп Баласагын атындагы КУУнун Чөлкөм таануу жана кыргыз таануу кафедрасынын профессору. III даражадагы “Манас” орденинин, “Даңк” медалынын, ТүркСОЙдун медиа жаатындагы сыйлыгынын ээси.

И.Арабаев атындагы КМУнун, С.Нааматов атындагы НМУнун жана ТалМУнун ардактуу профессору (2019). Илимий эмгектери кыргыз, англис, түрк, орус, өзбек ж.б. тилдерде жарыялаган. Бир катар окуу китептери, монографиялары, котормолору Кыргызстанда жарык көргөн.

Ал 2014-ж. тартып Түрк Мамлекеттер Уюмунун колдоосу астында даярдалып жаткан “Жалпы түрк тарыхы” окуу китебинин редакциялык тобуна Кыргызстандын Билим берүү жана илим министрлигинин адис өкүлү катары катышкан. Ал Алтай мамлекеттик университети (Барнаул) менен Тоолуу Алтай мамлекеттик университети (Горно-Алтайск) негиздеп, КУУ да жигердүү катышып жаткан эл аралык “Чоң Алтай” илимий долбооруна мүчө.

2022-жылдын ноябрында ал ЮНЕСКОнун колдоосу астындагы Көчмөндөр цивилизацияларын изилдөө боюнча эл аралык институттун (the International Institute for the Study of Nomadic Civilizations, Улан-Батор) академиялык кеңешинин кыргызстандык мүчөсү болуп шайланган.

Чоротегин Тынчтыкбек Кадырмамбет уулу

Таластагы Атлах салгылашуусу: Кыскача булак таануучулук жана хрестоматиялык баян / Жооптуу редактор Моймол Жусупова. – Бишкек: Махprint, 2022. – 136 бет, сүрөт, карта.

ISBN 978-9967-07-147-6

Чоротегин Тынчтыкбек Кадырмамбетович

Атлахская битва в Таласе: Краткий источниковедческий и хрестоматийный очерк / Отв. редактор Моймол Жусупова. – Бишкек: Махprint, 2022. – 136 стр., илл., карта.

ISBN 978-9967-07-147-6

Chorotegin (Tchoroev) Tyntchtykbek

The Battle of Atlakh in Talas valley: A Brief Source Study and Reader / Editor-in-Chief Dr. Moimol Jusupova. – Bishkek: Махprint, 2022. – 136 pages, ill., map.

ISBN 978-9967-07-147-6

Тынчтыкбек Кадырмамбет уулу

Чоротегин (Чороев)

кыргыз тарыхчысы, этнолог, булак таануучу, журналист, публицист, котормочу. 1959-жылы туулган. Тарых илимдеринин доктору (1998), профессор (2002). “Кыргыз Тарых Коому” эл аралык коомдук бирикмесинин

президенти, Жусуп Баласагын атындагы КУУнун Чөлкөм таануу жана кыргыз таануу кафедрасынын профессору. III даражадагы “Манас” орденинин, “Даңк” медалынын, ТүркСОЙдун медиа жаатындагы сыйлыгынын ээси.

И.Арабаев атындагы КМУнун, С.Нааматов атындагы НМУнун жана ТалМУнун ардактуу профессору (2019). Илимий эмгектери кыргыз, англис, түрк, орус, өзбек ж.б. тилдерде жарыялаган. Бир катар окуу китептери, монографиялары, котормолору Кыргызстанда жарык көргөн.

Ал 2014-ж. тартып Түрк Мамлекеттер Уюмунун колдоосу астында даярдалып жаткан “Жалпы түрк тарыхы” окуу китебинин редакциялык тобуна Кыргызстандын Билим берүү жана илим министрлигинин адис өкүлү катары катышкан. Ал Алтай мамлекеттик университети (Барнаул) менен Тоолуу Алтай мамлекеттик университети (Горно-Алтайск) негиздеп, КУУ да жигердүү катышып жаткан эл аралык “Чоң Алтай” илимий долбооруна мүчө.

2022-жылдын ноябрында ал ЮНЕСКОнун колдоосу астындагы Көчмөндөр цивилизацияларын изилдөө боюнча эл аралык институттун (the International Institute for the Study of Nomadic Civilizations, Улан-Батор) академиялык кеңешинин кыргызстандык мүчөсү болуп шайланган.

Чоротегин Тынчтыкбек Кадырмамбет уулу

Таластагы Атлах салгылашуусу: Кыскача булак таануучулук жана хрестоматиялык баян / Жооптуу редактор Моймол Жусупова. – Бишкек: Махprint, 2022. – 136 бет, сүрөт, карта.

ISBN 978-9967-07-147-6

Чоротегин Тынчтыкбек Кадырмамбетович

Атлахская битва в Таласе: Краткий источниковедческий и хрестоматийный очерк / Отв. редактор Моймол Жусупова. – Бишкек: Махprint, 2022. – 136 стр., илл., карта.

ISBN 978-9967-07-147-6

Chorotegin (Tchoroev) Tyntchtykbek

The Battle of Atlakh in Talas valley: A Brief Source Study and Reader / Editor-in-Chief Dr. Moimol Jusupova. – Bishkek: Махprint, 2022. – 136 pages, ill., map.

ISBN 978-9967-07-147-6

Илимий жана окууда колдонмо басылма

Чоротегин Т.К.

Таластагы Атлах салгылашуусу: Кыскача булак таануучулук жана хрестоматиялык баян / Жооптуу ред. М.М.Жусупова. – Бишкек: MaxPrint, 2022. – 136 бет, сүрөт, карта. – Талас мамлекеттик университети. – Ж.Баласагын атындагы КУУ. – «Мурас» фонду. – «Кыргыз Тарых Коому» ЭКБсы. – “Тарых жана мурас” түрмөгү.

Китепте таластык сүрөткер Майрамкул Асаналиев тарткан энтамга сүрөт, интернеттеги коомдук тармактарда ачык жарыяланган, Б.Аманбаева, М.Жусупова, Т.Чоротегин ж.б. тарткан фото сүрөттөр жана, ошондой эле, “Мурас” кыймылынын видео тасмасы (youtube.com/watch?v=2zWYtEwuOgE) да колдонулду.

Жооптуу редактор: **Моймол Молдобековна Жусупова**

Мукабасын даярдаган **Урмат Найманалиев**

Форматы: 60x84/16. Офсет кагазы.
Көлөмү: 8,5 б.т. Нускасы: 500

«Maxprint» басмасында басылды.
Басууга 14.12.2022 кол коюлду.

ИЗДАТЕЛЬСТВО
MAXPRINT
БАСМАСЫ

Дарек: 720045, Бишкек шаары, Ялга көчөсү 114
Тел.: (+996 555) 57-47-98
(+996 505) 92-12-02
e-mail: maxprint@mail.ru

